

स्त्री आणि सौन्दर्य

(स्त्रीसौन्दर्याची शास्त्रीय चिकित्सा)

९२४२

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबन्ध

सं. नं. ७२३

लेखक

यशवन्त गणेश घसे,

बी.ए., एल्.एल्.बी.

REFBK-0006260

१९४२] आर्यसंस्कृति प्रकाशन, पुणे शहर [किं.१॥

स्त्री आणि सौंदर्य

लेखक

यशवन्त गणेश वझे,

बी.ए., एल्एल्.बी.

REFBK-0006260

सर्व अधिकार लेखकाचे स्वाधीन.

मुद्रक व प्रकाशक

लक्ष्मण नारायण चापेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,
१९८/१७, सदाशिव, टिळक रस्ता, पुणे २.

वा. नि. १०४२

निवेदन

सौन्दर्यप्रसाधनाकडे जरा प्रमाणाबाहेर लक्ष पुरविणाऱ्या एका परिचित तरुणीच्या वेशभूषेवर मीं एकदां थट्टेतच पण बोंचक अशी टीका केली. अपेक्षेप्रमाणें, 'सनातनी', 'बॅकवर्ड' वगैरे विशेषणांचीं अस्त्रें माझ्यावर फेकून तिनें मला अखेरीस निरुत्तर करण्याच्या उद्देशानें, "असं नको, तसं वाईट दिसतं, तर मग कसं पाहिजे तें सांगा कीं !" असें आव्हानच दिलें. त्यानंतर ह्या पुस्तकाच्या आरंभीं वर्णिलेलें दृश्य व तशाच प्रकारचीं आणखी कांहीं भयंकर दृश्यें पाहण्याचे प्रसंग माझ्यावर अल्पावधीतच ओढवल्यामुळें स्त्रीसौन्दर्याविषयीं मीं अगदीं 'गंभीरपणें' विचार करावयाचें ठरविलें. नंतर, सर्वांसाठीं नाहीं, तरी निदान मला आव्हान देणाऱ्या त्या तरुणीसाठीं तरी, 'कसं असावं' ह्या प्रश्नाविषयीं माझ्या बुद्धीप्रमाणें प्रस्तुत पुस्तक मीं लिहावयाचें ठरविलें.

गेल्या कांहीं वर्षांत, विशेषतः अगदीं अलीकडे, महाराष्ट्रीय सुशिक्षित समाजांतील स्त्रियांच्या वेशभूषेमध्ये अतित्वरेनें जो फरक पडत चालला आहे आणि ह्या गोष्टीपुरते जे भिन्न भिन्न व नवीन आदर्श स्त्रियांच्या अभिरुचीवर बरावाईट परिणाम करीत असलेले दिसत आहेत त्यांच्याविषयीं थोडाफार विचार करण्याची वेळ आतां खास आली आहे. कारण, सुंदर दिसावें या हेतूनें वेशभूषेचे जे नवे प्रकार रूढ केले जात आहेत त्यांपैकीं कांहीं प्रकार निश्चितपणें सौन्दर्यविधातक असे, व त्याहीपेक्षां, 'स्त्री' म्हटली म्हणजे आपल्या मनामध्ये जो थोडासा आदर व सहानुभूति उत्पन्न होते, त्याऐवजीं तिरस्कार व इतर अनुदार भावना निर्माण करणारे असे आहेत. अर्थात्, असें वाटणाऱ्या पुरुषांचीं मनेंच कोर्ती, त्यांची दृष्टीच पूर्वग्रहदूषित, वगैरे प्रकारचीं उत्तरे, त्या प्रथांच्या पायिकांकडून, किंवा प्रचलित प्रवृत्तीच्या थोडेंसें जरी विरुद्ध बोललें तरी

आपल्यावर 'सनातनी' वृत्तीचा शिक्षा मारला जाईल ह्या एकमेव भीतीने, मनांतून पटत नसतांही, उगवत्या सूर्याची स्तुती करणाऱ्या, भिन्न्या वृत्तीच्या कांहीं सुश्रुवांकडून मिळाली तरी, त्यामुळे मनांत उद्भवणाऱ्या भावना कांहीं नाहीशा होऊ शकत नाहीत. एका अनौपचारिक चर्चेमध्ये अत्यंत रसिक, खऱ्या अर्थाने पुरोगामी व उदारमतवादी, अशा माझ्या कांहीं मित्रांनी देखील वेशभूषेच्या विशिष्ट प्रकारांबद्दल मी वर उल्लेख केल्याप्रमाणेच प्रतिकूल अभिप्राय व्यक्त केले. ह्यावरून, त्या बाबतींतील स्पष्टोक्तीला केवळ स्त्रीदाक्षिण्यच आडवे येते, व वाटते ते बोलण्याऐवजी 'बरं आहे कीं!' असे म्हणून आपण वेळ मारून नेत असतो, असाच निष्कर्ष निघतो.

अग्रेसरत्वाचा मान ज्यांना केव्हांतरी मिळालेला आहे त्यांना 'मार्गे पडल्याचा' किंवा लोकांनी तसे म्हणावे या गोष्टीचा विषाद वाटणे साहजिक आहे. पण स्वयंप्रेरित व लोकमतानुवर्ती या दोहोंमधील भेद ध्यानांत ठेवणे देखील अगत्याचें आहे. तर्कशुद्ध व शास्त्रीय भूमिकेचे पाठबळ आणि श्रद्धा यांचा अभाव नसेल तर, कोणत्याही नवीन विचार-प्रवाहाबरोबर वाहत जाणाऱ्या जनसंमर्दाच्या अविचारी अपवादाला भिण्याचें अनुभवी आणि अधिकारी व्यक्तींना कारण नाही. तथापि, कोणत्याही कारणाने कां असेना, पण अधिकारी माणसें टाळाटाळी करूं लागलीं, प्रमाणाबाहेर अनास्था दाखवूं लागलीं, म्हणजे अर्पेरिपक्व बुद्धीची, अननुभवी, अनधिकारी माणसें एका प्रकारच्या हिरीरीने आपल्या सामर्थ्याबाहेरचें काम अंगीकारावयाला पुढें सरसावतात. हें पुस्तक लिहिण्यामागील माझी भूमिका अशाच प्रकारची आहे.

सत्यं, शिवं आणि सुन्दरम् अशा प्रकारची जगाचें नियंत्रण करणाऱ्या आदितत्त्वाची त्रिविध कल्पना परंपरागत तत्त्वज्ञानामध्ये आढळते. त्याचबरोबर, जें सत्य आहे तें शिवहि असलेंच पाहिजे व सुंदरहि असणारच अशी अन्योन्याश्रयाचीही कल्पना आहे. अर्थात् जें सुन्दर आहे तें सत्य आणि शिव (चांगलें किंवा हितकर) असलेंच पाहिजे अशी श्रद्धावंतांची

विचारसरणी असते. पर्यायाने, हे तीन्ही गुण एकच आहेत आणि जे सत्य नाही किंवा शिवहि नाही ते सुन्दर असूच शकणार नाही असे प्रमेय आपोआपच उद्भवते. ह्या विचारसरणीवर विश्वास असो वा नसो, पण 'सुन्दर' ह्या शब्दामध्ये इतर कोणत्या परंपरागत कल्पनांचा समावेश करण्यांत आलेला आहे हे सौन्दर्यगुणांविषयी विचार करीत असतांना लक्षांत ठेवण्याजोगे आहे.

सौन्दर्य म्हणजे काय, याविषयी ह्या पुस्तकांत जी चर्चा केली आहे ती श्रद्धेवर आधारलेली नसून शक्य तितक्या तार्किक दृष्टीने केलेली आहे. सौन्दर्याचा प्रभाव भावनांच्या ठिकाणी अनुभवावयास मिळतो व बुद्धी हा सौन्दर्याची पारख करण्याचा खरा निकष नव्हे; पण भावना ह्या वैयक्तिक स्वरूपाच्या असल्याने सौन्दर्यानुभवहि व्यक्तीव्यक्तीमध्ये भिन्नसाच असणार. मग, सौन्दर्याविषयीची चर्चा कशी शक्य आहे? असा प्रश्न उद्भवणे साहजिक आहे.

हा प्रश्न जरा वेगळ्या पद्धतीने सोडविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सौन्दर्याचे वस्तुनिष्ठ (objective) स्वरूप कल्पित्याशिवाय त्याविषयीची चर्चा सर्वमान्यत्व पावू शकणार नाही. यासाठी, सौन्दर्य अनुभविणारी व्यक्ती, आणि ज्याच्या ठिकाणी वास करीत असलेले सौन्दर्य त्या व्यक्तीला अनुभवितां येते ती वस्तु, अशी दोन भिन्न अंगे प्रथम निश्चित केली पाहिजेत. त्यानंतर, सौन्दर्याभास निर्माण करणारे कोणते गुण त्या वस्तूच्या ठिकाणी उपलब्ध आहेत व त्यांचा परिणामहि थोड्यातरी प्रमाणांत सार्वत्रिक स्वरूपाचा, किंवा हेतुनिरपेक्षतेने सर्वाना अनुभवितां येण्यासारखा आहे किंवा नाही, हे पाहण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. असा प्रयत्न करणे हीच सौन्दर्याची वस्तुनिष्ठ चिकित्सा.

आपली चर्चा सौन्दर्याविषयीचीच असल्याकारणाने स्त्री ही सौन्दर्यानुभव देणारी वस्तु असे मानून असा अनुभव देणारे तिच्यामधील शाश्वत व आवश्यक गुण कोणते, व त्याबरोबर सौन्दर्यानुभव घेणाऱ्या व्यक्तीच्या ठिकाणी आढळणाऱ्या आकस्मिक व हेतुनिष्ठ कारणांमुळे सौन्दर्यगुणांमध्ये

कोणत्या गौण, अनवश्यक व अनुचित कल्पनांचा अंतर्भाव प्राचीन-कालापासून आजपर्यंत झालेला आहे व होत असलेला दिसतो, ह्याची देखील चर्चा केली आहे. शेवटी, आकास्मिक तत्त्वांचे व कल्पनांचे अनौचित्य दाखवून शाश्वत तत्त्वे कोणती याचा उल्लेख केला आहे.

पुस्तक लिहिण्यामागील मूळ उद्देश ध्यानीं घेतां, पार्थिव सौंदर्याच्या चर्चेला प्राधान्य देणे क्रमप्राप्त होतें. तथापि मानसिक सौंदर्याचे महत्त्व कमी आहे असें मला मुळांच वाटत नाही. मानवाचे जीवन शरीरधर्म व मनोव्यापार ह्या दोन्ही घटकांनीं बनलेलें आहे. शारीरिक सौंदर्याची प्रतिष्ठा प्रमाणाबाहेर वाढवून मानसिक सौंदर्याला गौणत्व देणे म्हणजे अतिमानुष स्थितिकडे जाण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजीं अप्रत्यक्षपणें अमानुषपणाचे ध्येय स्वीकारण्यासारखें आहे. तथापि मानवांमध्ये ह्या दोन्ही प्रवृत्तींचा किंवा उपांगांचा संगम झाल्याकारणानें त्यांचें परस्परमहत्त्वहि कांहीं तरी प्रमाणांत राहणें अवश्य आहे. या दृष्टीनें, शरीराला अवास्तव महत्त्व देऊन व केवळ शारीरिक सौंदर्याच्या मार्गे लागून मानसिक सौंदर्याविषयीं अनास्था दाखविणें जितकें अयोग्य, तितकेंच मानसिक गुणविशेषांना प्रमाणाबाहेर महत्त्व देऊन शारीरिक सौंदर्यगुणांविषयीं बेफिकीर राहणेंही अयोग्य. सुंदर वस्तूच्या किंवा व्यक्तीच्या सान्निध्या-मुळें इतरांच्या जीवनामध्येही सौंदर्य निर्माण होत असतें.

मन आणि शरीर हीं एक प्रकारें आपल्या नियंत्रणांच्या बाहेर असतात. तथापि, त्यांच्यावर प्रभुत्व मिळविणें हीच मानवाची कर्तव्यगारी. शरीरावर प्रभुत्व चालविणें यांत मनाचे सामर्थ्य प्रतीत होतें. त्याच वेळीं, निरोगी व सुदृढ शरीर अप्रत्यक्षपणें आपल्या मनोवृत्तींचा संयम साधित असतें. म्हणजे, शरीर आणि मन यांच्यामध्ये संगति (harmony) असणें ही गोष्ट त्या दोहोंच्याहि सौंदर्याची वृद्धि करित असते.

मानवाचे जड अस्तित्व शरीरधर्माच्या आधीन असतें आणि मानसिक जीवन, ज्ञान (knowing), भावना (feeling) व ईषणा (willing) ह्या त्रयीनें नियन्त्रित केलें जात असतें. व्यवहारांत व सामाजिक जीवना-

मध्ये शारीरिक व मानसिक अस्तित्व ह्यांचे संमीलन अथवा अभिन्नत्व निर्माण होते. ह्या दोन्ही प्रकारच्या अस्तित्वांवर अधिष्ठित अशीं अनेक कर्तव्ये मानवाला पार पाडावयाचीं असतात. शरीर सुंदर दिसण्याला जशी त्याच्या अवयवांमध्ये प्रमाणबद्धता असावी लागते, तद्वतच एकंदर अस्तित्वाचे किंवा जीवनाचे सौंदर्य साधावयाचे तर त्यामध्येहि सर्व उपांगांची व कर्तव्यांची प्रमाणबद्धता साधली पाहिजे. देहाचे सौंदर्य हे आत्यंतिक ध्येय ठेवून आपल्या कौटुंबिक, सामाजिक, राष्ट्रीय, इत्यादि महत्त्वाच्या दृष्टीने वाढत्या प्रमाणांत असणाऱ्या कर्तव्यांकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे जीवनाची प्रमाणबद्धता व सौंदर्य बिघडविण्यासारखेच आहे. आपल्या समाजाच्या किंवा राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीने, शरीराच्या सौंदर्य-प्रसाधनासाठी आपला देह विदेशी वस्त्राभरणांनीं सजविणे अनुचित ठरत असेल तर अशावेळीं, कर्तव्य म्हणून, आपली सौंदर्याभिलाषा गौण मानून ताब्यांत ठेविली पाहिजे, किंवा, राष्ट्रहितविरोधी नसतील त्या मार्गांनीच तिची सिद्धी केली पाहिजे. हेंच तत्त्व जीवनाच्या विविध उपांगांच्या बाबतींत आचरिलें पाहिजे. प्रमाणबद्धता हाच शारीरिक व मानसिक सौंदर्याचा आत्मा आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या मुख्य विषयासंबंधीं—स्त्रीसौंदर्याच्या कल्पनेविषयीं—सौंदर्यविभागामध्ये, माझ्या अल्पमतीप्रमाणें शक्य ती चर्चा केली आहेच. पण आपल्या संस्कृत भाषेमध्ये कालिदासादि रसिक कवींनी ज्या कल्पना व्यक्त केल्या आहेत त्यांच्याविषयी थोडेंसे लिहिणे अवश्य आहे.

प्रा. के. ना. वाटवे यांनी मला संस्कृत कवींचा स्त्री-सौंदर्याविषयींचा दृष्टिकोन समजावून दिला. त्यांचे साह्य आधीं मिळूं शकलें असतें तर त्याचा मला बराच लाभ झाला असता. तथापि पुस्तकामध्ये समाविष्ट करतां न आलेली माहिती येथें देणें अवश्य वाटतें.

संस्कृत भाषेंतील ललितवाङ्मयामध्ये स्त्रीसौंदर्याची हृदयंगम वर्णने अनेक ठिकाणी पाहावयास सांपडतात. तथापि बहुतेक ठिकाणी कवींचा

दृष्टिकोन प्रामुख्याने शृंगारप्रधान असलेला दिसतो. कविश्रेष्ठ कालिदासाच्या मेघदूतामध्ये ह्याचें प्रत्यंतर अनेक ठिकाणी पाहावयास सांपडतें—

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पद्मबिम्बाधरोष्ठी

मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः

श्रोणीमारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां.....

ह्या श्लोकामध्ये केलेलें शारीरिक सौंदर्याचें वर्णन शृंगारप्रधान असेंच आहे. अर्थात्, कवीची रसिकता इतकी बहुविध आहे कीं, उत्तान-शृंगार प्रस्तुत काव्यामध्ये ओतप्रोत भरलेला असूनहि त्याच्या अतिरेका-कडे दुर्लक्ष करावेंसेंच वाटतें.

स्त्रीसौंदर्याचा आविष्कार निसर्गनिर्मित जड व सचेतन वस्तूंच्या, वृक्षलतांच्या व पशुपक्ष्यांच्या उपमा देऊन करण्याचा कविसंकेत संस्कृत वाङ्मयांत रूढ आहे. स्त्रीच्या नयनरम्य गतीची कल्पना, हंस, गज, इत्यादि प्राण्यांच्या गतीची उपमा देऊन किंवा ‘पवनाधूतलतासु विभ्रमः’ अशा प्रकारें कल्पनारम्य साम्यस्थळें दाखवून केलेली आढळते. ‘प्रतनुपु नदीवीचिषु भ्रूविलासात्’ ह्या रम्य कल्पनेनें भुवयांची मधुर हालचाल व्यक्त करणें व शरीराच्या निरनिराळ्या अवयवांचें फुलें, फळें, वेली, वृक्ष, भ्रमर, पक्षी, हरिणी (मृगाक्षी) इत्यादींशीं सादृश्य दाखविणें ह्या चतुर योजनांचा उपयोग कवींनीं भरपूर प्रमाणांत करून घेतला आहे.

सौंदर्याचें व्यक्तिनिष्ठ स्वरूप ध्यानांत घेऊन ‘किमप्यस्ति स्वभावेन सुन्दरं वाप्यसुन्दरं । यदेव रोचते यस्मै भवेत्तत्तस्य सुन्दरम् ॥’ हें एका कवीनें म्हणून ठेविलें आहे. तथापि सौंदर्याचे आवश्यक व शाश्वत गुण कोणते ह्याविषयीं कुमारसम्भवावरील टीकेमध्ये मल्लिनाथानें भूपाल-कवीचा खालील श्लोक उद्धृत केला आहे.

मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिमाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते ॥

शाकुन्तलावरील टीकेमध्ये राघवमृद्धानें पुढील श्लोक दिला आहे.

अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम् ।

सुश्लिष्टः सन्धिबन्धः स्यात्तत्सौन्दर्यमुदाहृतम् ॥

या श्लोकावरून संस्कृत कवींची दृष्टि केवळ शृंगारिक व विलासप्रधान किंवा वैषयिक होती असे म्हणतां येणार नाही. मात्र वर दिलेल्या दोन उताऱ्यांतील दृष्टिकोन अल्प प्रमाणांतच प्रतीत झालेला आहे.

स्त्रीसौंदर्याविर्यी शास्त्रीयदृष्ट्या— काव्यात्मक दृष्टीने नव्हे— विचार करून लिहिलेले मराठी ग्रंथ मला तरी उपलब्ध झाले नाहीत. इंग्रजी भाषेत त्या विषयावर पुष्कळ वाङ्मय प्रसिद्ध झालेलं आहे. पण त्या ग्रंथांविषयीचें कुतूहल देखील आपल्याकडील सुशिक्षितांमध्ये अल्पसेच असल्यामुळे ते ग्रंथ उपलब्ध व्हावयाला अडचण पडते. यामुळे ग्रंथगत वाङ्मयाचें साह्य ह्या पुस्तकाच्या कामी मला मिळावयास पाहिजे तितकें मिळू शकलें नाही.

अनेक प्रकारच्या प्रतिकूलतेमुळे पुस्तकाच्या विस्ताराला मर्यादित करणें अवश्य झालें. यामुळे, चित्रे व शिल्पकलाकृति यांच्याद्वारा स्त्री-सौंदर्याचा दृश्य आविष्कार करणाऱ्या कलावंतांचा सौंदर्यानुभव, आणि त्यामागील प्रमुख तत्त्वे, यांचाच मला ह्या चर्चेसाठी उपयोग करून घ्यावा लागला. पुस्तकाच्या शेवटी आधारग्रंथांची सूची दिली आहे तीवरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल.

काव्यादिकांचा माझा अभ्यास दुर्लक्षणीय म्हणण्याइतका अल्प आहे. यामुळे, माझ्या चर्चेमध्ये निश्चितपणा आणण्यासाठी मला अनेक विद्वानांशी विचारविनिमय करणें अवश्य झालें. या बाबतींत, साहित्यसम्राट् न. चिं. केळकर, प्रा. वा. म. जोशी, प्रा. ना. गो. चापेकर, प्रा. श्री. म. माटे, आणि प्रा. ना. ग. नारळकर यांचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख केलाच पाहिजे. सौ. कमलिनीबाई दामले यांनी इतरांपेक्षा वेगळ्या प्रकारच्या विचारांची दिशा दाखवून चर्चेचा एकांगीपणा घालविण्याच्या कामी केलेलें साह्य विशेष महत्त्वाचें आहे. तसेच नामोल्लेख न करण्याचें अभि-

वचन प्रथम घेऊन ज्या दोघां विदुषींनी मला त्यांच्याशी विचारविनिमय करण्याची संधि देऊन ज्या बहुमोल सूचना केल्या त्यांचा 'अनामक' ऋणनिर्देश करणे अवश्य वाटते.

ह्या पुस्तकांत अनावृत स्त्री-देहाची कांही चित्रे दिली आहेत. पण चर्चेचा विषय लक्षांत घेतां त्यांचें औचित्य ध्यानांत येईल. नग्नत्वाच्या प्रदर्शनासाठी किंवा हलक्या अभिरुचीच्या समाधानासाठी कांही ती दिलेली नाहीत एवढें सांगून ठेवणे अवश्य वाटते.

सौंदर्यप्रसाधनाची चर्चा करणे हा ह्या पुस्तकाचा मुख्य विषय नाही. तथापि, त्या गोष्टीला व्यावहारिक महत्त्व असल्यामुळे त्यासंबंधी कांही तात्त्विक स्वरूपाची चर्चा पुस्तकाच्या शेवटी दिली आहे. शक्य त्या ठिकाणी उपयुक्त अशा चित्रांची योजनाही केली आहे.

स्त्रीसौन्दर्य व तदनुषंगिक व्यावहारिक प्रश्न यांविषयींचें औदासीन्य व अंधानुकरणाची प्रवृत्ती जाऊन ह्या विषयासंबंधी आपल्या समाजामध्ये जागृति व पद्धतशीर चर्चेची संभाव्यता उत्पन्न करण्याचें काम ह्या पुस्तकानें केलें तरी माझा उद्देश सफल झाल्याचें समाधान मला लाभेल.

चित्रकलेचे प्रसिद्धिविन्मुख मक्त रावबहादूर अत्रे यांच्या संग्रहीं असलेल्या अमूल्य ग्रंथसंपत्तीचा उपयोग करून घेण्याची संधि उदारपणें मला दिल्याबद्दल त्यांचा मी अतिशय ऋणी आहे.

पुस्तकाच्या कामी ज्या ज्या व्यक्तींचें प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रीतीने मला साह्य झालें आहे त्या सर्वांचे पुनः एकवार आमार मानून हें प्रदीर्घ उद्दिष्टकथन संपवितों.

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,

पुणे शहर.

ता. ६।२।१९४२.

यशवन्त गणेश वझे.

प्रिय कन्या

चि. इन्दुकला

हिला तिच्या सातव्या वाढदिवसानिमित्त
सप्रेम भेट

स्त्री आणि सौन्दर्य

स्त्री आणि सौंदर्य

मुंबईतील विठ्ठलभाई पटेल रस्त्याने ऐन गर्दीच्या संध्याकाळीं एकदां मी चाललों असतां माझ्यापुढील पांचपन्नास कदमांतली रहदारी विस्मयकारक रीतीनें एकाएकीं स्थगित झाली. अगदीं घाईघाईनें चाललेलीं माणसें जागच्या जागीं थिजल्यासारखीं स्तब्ध उभीं राहिलीं आणि थोड्या विचित्र अशा दृष्टीनें एका विशिष्ट दिशेनें पाहूं लागलीं. बेफाम भरेवेगांत धावणारीं वाहनें देखील किंचित् काल स्थिरावल्याचा मला भास झाला.

ह्या आकस्मिक 'अचलते'चें कारण काय हें शोधण्यासाठीं इतर माणसें पाहात होतीं त्या दिशेला मीं दृष्टि वळविली—

—आणि जें दृश्य माझ्या नजरेस पडलें तें मी केव्हांहि विसरणें शक्य नाहीं.

लॉरेल-हार्डी किंवा जाड्या आणि रड्या यांचे सहजविनोदी चित्रपट तुम्हीं पाहिले आहेत काय?

उण्यापुण्या सहा फूट उंचीची, तेलिया कृष्ण कांतीची, अगदीं काटकुळी—कळकाच्या काठीसारखी—अशी एक 'बाई', आणि तिच्याबरोबर चार फुटांपेक्षां देखील बुटकी; कमालीची बाळसेदार—उंचीरुंदीच्या मोजमापांत जवळजवळ मुळींच अंतर नसलेली—, सपिठासारखी गोरी अशी दुसरी एक महिला, अशी ही भयंकर जोडी कसल्यातरी गंभीर विषयाचा खल करीत ऐसपैस हातवारे करीत समोरून येत होती.

त्यांच्या देहरचनेमध्ये व अंगकांतीत अणुमात्रहि साम्य नसलें तरी त्यांच्या वेशभूषेमध्ये तिळभर देखील फरक नव्हता. रुंद लालभडक रंगाची गोल साडी, बिनबाह्यांचा काळा व्लाऊझ, पायांत उंच टाचांच्या पण सपाट तळव्यांच्या चढावासारख्या 'सँडल्स', सिनेमातारकांना देखील खाली पाहायला लावण्याजोगे कानांतले प्रशस्त डूल, मंद वाव्याने सुद्धां बेगुमानपणें इतस्ततः संचार करून कपाळाच्या मर्यादा झांकून टाकणाऱ्या—मुद्दाम कापून तोकड्या केलेल्या—केसांच्या बटा, काळसर लाल रंगाचे (अर्थात् रंगविलेले) ओठ, सहज ध्यानांत येण्यासारखे केलेले गालांवरचे रंगकाम....मला वाटते, कल्पना येण्यासाठी एवढा तपशील पुरे.

स्त्री म्हणजे स्त्री, आणि ती सुंदर असते, ही आजवरची माझी कल्पना. ह्या प्रसंगापूर्वी कुरूप स्त्रिया मीं पुष्कळ पाहिल्या असतील पण त्यामुळे माझ्या सामान्य भावनेवर कांहीं बाधक परिणाम झाला नव्हता.

पण हें दृश्य पाहिल्यानंतर मीं पहिला प्रश्न स्वतःलाच विचारला : “स्त्री आणि सौंदर्य यांचा दूरचा तरी संबंध असणें अवश्य आहे का ?”

आजपर्यंत कधीहि वाटलें नाहीं इतकें कुतूहल, दहा वर्षांपेक्षा अधिक काल विवाहित आयुष्याचा अनुभव घेतलेला असतांना देखील कधी मनांत आले नाहींत असे ‘स्त्रीसौंदर्य’विषयक विचार, तेव्हांपासून मला पदोपदीं भेडसावूं लागले आणि स्वतःच्या समाधानासाठीं म्हणून मीं त्या प्रश्नाचा जो विचार त्यानंतर केला तोच ह्या पुस्तकांत मी मांडणार आहे.

स्त्री

“सुंदर स्त्री कुणाला म्हणाल ?” असा थोड्याफार अनिश्चित स्वरूपाचा प्रश्न चाळीशीची मर्यादा गांठलेल्या पण सुशिक्षित अशा बाईना मी विचारला.

माझ्या प्रश्नाचा रोंख नीटसा न कळल्यामुळे क्षणभर विचार करून त्यांनी थोडेंसे विनोदाने उत्तर दिले, “जी स्त्री आहे आणखी सुंदरहि आहे अशा बाईला.”

पण ह्या त्यांच्या उत्तरांत, मला वाटते, फार अर्थ भरलेला आहे.

“जी स्त्री आहे....” म्हणजे काय ?

कोणत्याहि प्रश्नावद्दल विचार करण्याच्या दोन पद्धती असतात : एक तात्त्विक पद्धति व दुसरी व्यावहारिक.

एकाद्या गोष्टीविषयी हेतुनिरपेक्ष ज्ञान करून घ्यावयाचे असते त्या वेळीं शास्त्रीय किंवा तात्त्विक पद्धति उपयोगांत आणावी लागते. A Scientist never proves anything; he simply tries to understand facts.” एकादी गोष्ट सिद्ध करणे ही खऱ्या शास्त्रज्ञाची भूमिका नसून वस्तुस्थितीचे ज्ञान करून घेणे हेच त्याचे कार्यक्षेत्र. शास्त्रीय संशोधनांत किंवा चिकित्सक दृष्टीने केलेल्या वादविवादांत अथवा विचारांत जे निष्पन्न होईल ते तात्पुरते तरी मान्य करण्याची तयारी शास्त्रज्ञाला ठेवावी लागते. असे असले तरी बहुतेक भौतिक शास्त्रांत गृहीत अशीं तत्त्वे किंवा सिद्धान्त (Hypothesis) असतातच व तीं चुकीचीं आहेत असे सिद्ध होईतो त्यांच्या खरेपणाविषयी कुणी शंका घ्यावयाची नाही असा संकेतच ठरलेला असतो. तथापि अंतिम सत्याचा शोध करणाऱ्या तत्त्वज्ञानी माणसाची भूमिका इतर शास्त्रज्ञापेक्षा थोडीशी भिन्न

असने. आपल्या चिकित्सेचा किंवा विषयाचा मूळ पाया देखील तर्कशुद्ध विचाराच्या निकषावर पारखल्याखेरीज तो सहसा मान्य करीत नाही.

व्यावहारिक पद्धतीने विचार करतांना अशा प्रकारच्या निरपेक्ष दृष्टिकोनाची अपेक्षा सामान्यतः बाळगिली जात नाही. बहुतेक वेळां तसें करण्याची आवश्यकताहि नसते; अर्थात् तर्कशुद्ध विचारसरणीची उपेक्षा करून येथेहि चालत नाही हें खरें, पण अल्प महत्त्वाच्या मुद्द्यांचा काथ्याकूट करण्यांत जो कालव्यय होतो तो चुकविल्याशिवाय साध्यासुध्या गोष्टींचा निर्णय लागणें दुरापास्त होईल. व्यावहारिक प्रश्नांचें स्वरूप सामान्यतः तात्कालिक महत्त्वाचें असल्याकारणानें त्या प्रश्नांविषयींची साधारणपणें विश्वसनीय माहिती मिळविली म्हणजे काम भागते. अशी माहिती तर्कानें किंवा अतिसूक्ष्म संशोधनानें मिळवावयाची नसून सभोवतालच्या परिस्थितीवरून पूर्वग्रहदोषविरहित अशा निरीक्षणाच्या साह्याने ती मिळवावयाची असते. अर्थात् पूर्वेतिहासाला अगदींच महत्त्व नाही असें नव्हे; ज्ञान आणि विज्ञान ह्यांची शक्ति देखील कमी लेखून चालणार नाही. तथापि ह्या सर्वांना व्यवहाराची मर्यादा घालून कोणत्याहि प्रश्नाचा यथामति विचार करणें अयोग्य आहे असें वाटत नाही.

ह्या पुस्तकाच्या विषयाचा विचार करतांना वरील दोन्ही पद्धतींचा आपल्याला उपयोग करून घ्यावयाचा आहे.

‘स्त्री’ म्हणजे काय?

‘प्राणी’ ह्या शब्दानें संबोधिल्या जाणाऱ्या सृष्टिविभागाकडे पाहिलें असतां त्यांत असंख्य जाती किंवा प्रकार आपल्याला

आढळतात. ह्या जाती मुळांतच वेगवेगळ्या निर्माण केल्या गेल्या कीं उत्क्रान्तितत्त्वानुसार एकीतून दुसरी अशाप्रकारे त्या उत्पन्न होत गेल्या ह्या प्रश्नांशीं आपल्याला फारसें कर्तव्य नाही.

‘मनुष्य’ देखील ‘प्राणी’ ह्या विस्तृत अशा सृष्टिविभागांत सामावणारी एक जात आहे.

प्राणिमात्राचे सर्व व्यवहार मुख्यतः दोन प्रवृत्तींच्या अनुरोधानें चाललेले असतात. त्यांपैकीं एक प्रवृत्ति स्वसंरक्षणाची आणि दुसरी प्रजोत्पादनाची. पहिल्या प्रवृत्तीमध्ये सामान्यतः आधीं व्यक्ति व नंतर जाति असाच अनुक्रम लागतो. अर्थात् जातीच्या वैशिष्ट्याप्रमाणें ह्यांत वेगवेगळे प्रकार किंवा स्वरूपे पाहावयास मिळतात.

प्रजोत्पादनप्रवृत्तीचा इतिहास म्हणजे निसर्गानें चालविलेले प्रयोग आहेत असेच म्हणावें लागेल. मानव आणि तत्सम इतर प्राण्यांच्या जातींमध्ये प्रजोत्पादनक्रियेचा जो प्रकार आज आढळतो तो निसर्गानें अनादिकालापासून वेगवेगळ्या अवस्थांतील प्राण्यांच्या जातींवर चालविलेल्या प्रयोगांतूनच उत्क्रान्त झालेला आहे.

अद्यापहि कांहीं सूक्ष्म जंतूंमध्ये (Bacterii) आढळणारी जी अगदीं प्राथमिक स्वरूपाची पद्धत, तींत मूळ प्राण्याच्या शरीराचे सारखे दोन भाग व्हावयाचे व नंतर प्रत्येक भाग स्वतंत्र प्राणी ह्या स्वरूपांत अस्तित्वांत राहावयाचा. या दृष्टीनें मूळ जनकाच व्यक्तित्व बदललें तरी एकंदरीत तो अमरच राहतो. ह्या पद्धतीला Binary Fission असें म्हणतात.

निसर्गाच्या यापुढील प्रयोगांत मूळ प्राण्याच्या शरीरापासून एक लहानसा विभाग वेगळा होऊन तो स्वतंत्रपणें वाढूं लागतो. जनक

जीव पुढे अशा अनेक जीवांना जन्म देऊन मरून जातो, किंवा त्याच्यातील उत्पादनशक्ति संपल्याकारणाने त्या क्रियेसाठी त्याचा दुसऱ्या प्राण्याशी (अर्थात् त्याच जातीच्या) संयोग व्हावा लागतो. यांतच मानवादि जातींमध्ये विद्यमान असलेल्या प्रजोत्पादनपद्धतीचे मूळ सांपडते. प्रारंभी, उत्पादनासाठी दोन स्वतंत्र प्राण्यांच्या शरीरांतील उत्पादक रसांचे संमिश्रण किंवा मीलन होऊन अशा मीलनांतूनच नवा प्राणी जन्माला येतो. ह्या पद्धतीतून उत्क्रान्त झालेल्या लैंगिक उत्पादनांत श्रमविभागाच्या तत्वाचा लाभ उपलब्ध झाला. पुरुष-बीजकोशाने 'फलन'क्रिया (fertilization) करावयाची व स्त्रीने त्या संयोगापासून उत्पन्न झालेल्या गर्भाच्या वाढीसाठी किंवा संवर्धनासाठी सत्वरसांचा सांठा करण्याची जबाबदारी पत्करावयाची.

अशा प्रकारामध्ये नर किंवा पुरुष हा अवश्य असा घटक असला तरी तो निमित्तमात्रच असतो. प्रत्यक्ष संयोगानंतर पुढील सर्व जबाबदारी मादी किंवा स्त्री एकटीच पार पाडते व उत्पन्न झालेली प्रजा स्वावलंबी (स्वसंरक्षणाच्या दृष्टीने) होईतो तिचे सर्वतोपरी रक्षण व संगोपन करते.

प्रजोत्पादनाच्या कार्यात नर-मादी किंवा पुरुष-स्त्री या परस्पर-पूरक घटकांवर जी कर्तव्ये व ज्या जबाबदाऱ्या निसर्गाने टाकल्या आहेत त्यांना अनुकूल अशी त्यांची शरीररचना व प्रवृत्ती भिन्न प्रकारच्या वनविण्यांत आल्या. अगदी प्रारंभस्थितीत 'स्त्री' आणि 'पुरुष' ह्या दोन घटकांतील आकृतिभेद फारच सूक्ष्म होता. पण पुढे पुढे हा भेद वाढत जाऊन मानवजातीच्या स्वरूपांत आढळणाऱ्या व ज्याला उत्क्रान्तिदृष्ट्या अगदी 'अवयावत्' असे मान-

ण्यांत येतें अशा स्वरूपांत अनेक प्रकारें तो अत्यंत स्पष्ट झाला आहे.

या ठिकाणीं एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं गर्भावस्थेंत असलेला जीव हा पुढें पुरुष व्हावयाचा कीं स्त्री व्हावयाचा या-बद्दलचा निर्णय निसर्गाकडून अगदीं प्रारंभीच पूर्णपणें दिला जात नाहीं. एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत दोन्ही प्रकारचीं वैशिष्ट्यें अंशतः त्या गर्भस्थितीतील जीवामध्ये अस्तित्वांत असतात. अशा वेळीं 'स्त्री' होणें किंवा 'पुरुषा'चा जन्म घेणें ह्यांपैकीं कोणतीहि गोष्ट त्याला शक्य असते पण जेव्हां निसर्गाचा निश्चय ठाम होतो तेव्हां तदनुसार ह्या वैशिष्ट्यांपैकीं एका जातीच्या (पुरुष किंवा स्त्री) अवयवांची वाढ होऊं लागते व दुसऱ्या जातीचे अवयव फक्त अवशिष्ट स्वरूपांत राहतात. आपल्या देहामध्ये विरुद्ध जातीच्या अवयवांचे अवशेष दिसतात याचें हेंच कारण. प्रत्येक पुरुषामध्ये 'स्त्री'चा अल्पसा अंश असतो आणि स्त्रीमध्ये 'पुरुषा'चा अवशेष आढळतो. निसर्गाच्या अशा ह्या निर्णयपद्धतीमुळेच संपूर्ण पुरुष (manly man) व संपूर्ण स्त्री (womanly woman) ह्या दोन टोंकांमध्ये अनेक मधल्या स्थिति आढळतात. पुरुषी प्रवृत्तीची स्त्री व स्त्रीय वृत्तीचा पुरुष ह्यांची कारणमीमांसा अशी आहे.

शास्त्रीय प्रयोग आणि संशोधन यांच्या साहाय्येनै लैंगिक प्रश्नां-बद्दल अनेक आश्चर्यकारक शोध शास्त्रज्ञांकडून प्रत्यहीं लावण्यांत येत आहेत. गर्भस्थ जीवाला स्त्रीचा किंवा पुरुषाचा जन्म देणें ही गोष्टहि आपल्या लहरींच्या टप्प्यांत येणें अशक्य नाहीं. तथापि आपल्या इच्छेप्रमाणें निसर्गाला खेळविण्याची इच्छा होणें हा त्या शोधांचा साहजिक परिणाम मात्र तितकासा सुरक्षित किंवा इष्टहि

नाहीं. The Physiology of Sex ह्या पुस्तकाचे लेखक केनेथ वॉकर (Kenneth Walker) यांनी म्हटल्याप्रमाणे—

“Unfortunately, our knowledge has got a long way ahead of our fitness to employ it, and, as in the case of children playing with gunpowder, harm rather than good comes from our new discoveries.”

‘दुर्दैवाने, उपलब्ध ज्ञानाचा योग्य रीतीने उपयोग करण्याच्या आमच्यांतील पात्रतेच्या मानाने आमचे ज्ञान फारच पुढे गेलं आहे आणि बंदुकीच्या दाखणी खेळणाऱ्या मुलांप्रमाणे आमच्या नव्या शोधांपासून हितापेक्षां आमचे अनहितच अधिक होतं’ हा इशारा ध्यानांत घेणे अत्यंत अगत्याचे आहे. निसर्गाचे एकाद्रे ‘गुपित’ हस्तगत झाल्यानंतर आपण त्याचा आपल्या हितासाठीच फक्त उपयोग करून असा विश्वास मुळीच देता येणार नाही. शास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग मानवजातीचा भयानक संहार करण्याच्या कामी सध्याच्या युद्धांत केला जात आहे हे पाहिल्यानंतर याविषयी संशय उरण्याचे कारण नाही. सदुपयोग करून घेण्यापेक्षां दुरुपयोग करण्याची प्रवृत्ति सामान्यतः अधिक बलवत्तर असते असेच दिसून येईल.

स्त्री-पुरुषांच्या नैसर्गिक भूमिकांना अनुकूल व पोषक अशीं शारीरिक व मानसिक वैशिष्ट्ये त्यांच्या ठिकाणी विद्यालयांनी निर्माण केली. शारीरिक वैशिष्ट्ये मुख्यतः प्रजोत्पादनक्रियेच्या सिद्धयर्थ (functional success) योजण्यांत आली. ही गोष्ट सर्व प्राणिमात्रांना सारख्याच प्रमाणांत लागू आहे. मानसिक किंवा उपजत

प्रवृत्ति, भावना इत्यादि गोष्टी देखील मुख्यतः नैसर्गिक भूमिकेला अनुरूप अशाच असतात.

मनुष्यजातीच्या प्राण्यांत प्रजोत्पादनाच्या क्रियेतील महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडणारा घटक म्हणजे स्त्री. ह्या नैसर्गिक भूमिकेला अनुकूल अशी खालील शारीरिक वैशिष्ट्ये स्त्रीच्या ठिकाणी आढळतात.

- (१) स्त्रीच्या शरिरांतील सर्वांत रुंद भाग कटिबंध हा असतो. प्रजोत्पादनाच्या कार्यांत उपयोगांत येणारी सर्व इंद्रिये मुख्यतः ह्याच भागांत सामावलेली असतात. पुरुषाच्या शरिराशी तुलना केली असता कटिबंधाच्या पेक्षा स्त्रीचा खांद्याकडील भाग बराच अरुंद असतो.
- (२) त्वचेखालील मेदाचा (subcutaneous fat) संचय—
 (अ) स्तनांच्या मागे (ब) पोटाच्या खालच्या भागांत—ओटीत
 (क) नितंबांच्या भोंवती व (ड) मांड्यांवर, असा विशेष असतो.
- (३) केसांची विपुलता, मऊपणा व अवयवविशिष्ट वांटणी.
- (४) आवाजांतील कोमलता—वयांत आलेल्या पुरुषाचा आवाज बदलून घोगरा होतो—तसा फरक स्त्रीच्या आवाजांत होत नाही.

स्त्रीच्या उपजत प्रवृत्तींची व मनाची घडण ह्या गोष्टी विचारांत घेतल्या तर त्यांमध्ये खालील वैशिष्ट्ये आढळतात.

- (१) स्त्रीची मनोभूमिका मातृपदाला अनुकूल व पोषक अशीच असते.
- (२) 'समागमाची तहान' पुरुषाच्यामध्ये आढळते तितकी स्त्रीमध्ये तीव्र नसते. अर्थात्, ह्याला अपवादात्मक अशी कांही उदाहरणे असली तरी सामान्यतः स्त्री अशा गोष्टींत स्वयंप्रेरित नसते. पुरुषाच्या दृष्टीने संभोगसुख हेंच साध्य असतें. पण स्त्रीच्या बाबतींत तें प्रजोत्पादनसाध्याचें साधन एवढेंच महत्त्व असतें.

- (३) केवळ शारीरिक सुखाचा ध्यास स्त्रीला तितकासा तीव्रपणें लागून राहात नाही व त्यांत तिचें मन देखील फार कालपर्यंत रमणार नाही.
- (४) 'लैंगिक तहान' स्त्रियांच्या बाबतींत परिवर्तनक्षम असून ती शक्ति स्त्रियांना अगदी शुद्ध अशा रीतीनें सत्कार्यीं लावणें शक्य होतें. स्त्रियांमध्ये आढळणारा मैत्रिणींबद्दलचा जिह्वाळा हा ह्याच प्रवृत्तीचें द्योतक आहे. तसेंच विधुरांपेक्षां विधवाच आपलें आयुष्य अधिक शुद्धपणें व शांतपणें घालवूं शकतात.
- (५) माता ह्या भूमिकेवरून स्त्री कोणताहि महनीय त्याग करायला सिद्ध असते.
- (६) जीवनसंग्रामांत प्रत्यक्ष भाग घेण्याची तिची उपजत प्रवृत्ति किंवा आवडहि नसते. आपलें घर व प्रेमाचीं माणसें यांच्यासाठीं तिनें स्वतः निर्माण केलेल्या विश्वाची राणी ही भूमिकाच निसर्गतः तिला अधिक प्रिय असते.
- (७) स्त्रीची वृत्ति प्रेमळ व भावनाप्रधान असते. एका दृष्टीनें हें थोडेंसें दौर्बल्य आहे असें म्हटलें तरी ती आपल्या विशुद्ध भावनांनीं जें समजूं शकते तें बुद्धिमान पुरुषाला त्याच्या विचारांच्या सामर्थ्यानें देखील आकलन होईल असें नाही (The woman sees the world through her feelings).

मानव हा विधात्याच्या निर्मितीचा परमोच्च बिंदु असें आपण मानतो. इतर प्राणिमात्रांमध्ये न आढळणारी बुद्धिमत्ता, वाचेची देणगी, नैसर्गिक प्रवृत्तीपेक्षां भिन्न अशी इच्छाशक्ति व आत्मप्रत्यय इत्यादि अनेक गुण मनुष्याला इतर प्राणिमात्रांपेक्षां अधिक 'उच्च' अशा स्थानावर अधिष्ठित करायला कारणीभूत झाले आहेत हें सर्वांना पटतें. पण अस्तित्वासाठीं चालणारा मानवी जीवनकलह आणि स्त्रीपुरुषसंबंधासारख्या अत्यंत नैसर्गिक बाबतीमध्ये आपल्या-

पुढे उपस्थित होणारे प्रश्न (problems) ह्या दोन गोष्टींबद्दल विचार केला असतां व इतर प्राणिमात्रांच्या अगदीं विनबोभाट चाललेल्या आयुष्यक्रमाशीं मानवी व्यवहाराची तुलना केली असतां आपल्या 'उच्च'पणाच्या कल्पनेला सूक्ष्मसा धक्का बसल्या-खेरीज राहात नाही.

मानवजातीचे व्यवहार कोणत्या तरी विवक्षित तत्त्वानुसार किंवा कोणतें तरी व्यक्त अथवा अव्यक्त ध्येय साधण्याच्या दृष्टीनें चाललेले असतात हा नीतिशास्त्राचा पाया. तें ध्येय साधण्याच्या दृष्टीनें व्यक्ति हाच घटक मानला जावा कीं समाजानें 'सांगाती' त्या ध्येयाकडे प्रवास करावयाचा असतो याबद्दल मतभेद असू शकेल. ध्येयाचा विचार करूं लागल्यास कुणी म्हणतील कीं 'सुख' (happiness) हें तें ध्येय आहे. दुसरे म्हणतील कीं 'पूर्णत्व' (perfection) हेंच माणसाचें साध्य. कुणी म्हणतील कीं मनुष्यानें 'मोक्ष' मिळवावयाचा आहे.

पण ह्या सर्व वादप्रस्त प्रश्नांचा निर्णय कांहींहि लागला तरी जोपर्यंत मनुष्याला—व्यक्तीला किंवा समाजाला—तें ध्येय साधावयाचें आहे तोपर्यंत 'स्वसंरक्षण' आणि 'जातिसातत्य' ह्या दोन गोष्टी कांहीं दृष्टिआड करतां येत नाहीत. नैतिक ध्येय एकाच पिढींत साध्य व्हावयाचें असेल तर गोष्ट वेगळी. पण तसें आश्वासन कोणताहि तत्त्वज्ञानी देत नाही. एकच गोष्ट सर्वमान्य झालेली दिसते; ती हीच कीं "...This is an everlasting struggle" अनंत कालपर्यंत चालणारा असा हा संग्राम आहे.

अर्थात्, मनुष्यप्राण्याला आपली 'जात' पृथ्वीच्या पाठीवर टिकवावयाची आहे आणि त्यासाठीं इतर प्राणिमात्रांना लागू

असलेले नैसर्गिक नियम त्याला देखील बंधनकारक आहेत. ह्या-
विरुद्ध कितीहि युक्तिवाद केला तरी अखिल मानवजातीच्या
'प्रवृत्ती' किंवा 'भावना' कांहीं त्यामुळे बदलणे शक्य नाही.
जगाच्या सर्व व्यवहारांचे नियमन करणारी जी आदिशक्ति—तो
ईश्वर असो किंवा 'निसर्ग' असो— जेव्हां मानवजातीला ह्यापुढे
अस्तित्वांत राहण्याचे कारण नाही असे ठरवील तेव्हां, कुणी
सांगावे?, स्त्री-पुरुषांचे परस्परांविषयीचे आकर्षण एकदम नाहीसे
होऊन 'पुढे काय?' हा प्रश्नच उरणार नाही.

अनंत कालापासून अस्तित्वांत असलेल्या व पुढेहि असावयाच्या
मनुष्यजातीच्या प्राण्यांतील प्रजोत्पादनकर्तव्यांतील महत्त्वाची
जबाबदारी पार पाडणारी मादी हीच 'स्त्री'ची नैसर्गिक भूमिका.

अगदी अलिकडच्या काळांत क्रांतीच्या मार्गावर असलेल्या,
निदान तसे भासणाऱ्या, सामाजिक उत्क्रान्तीच्या स्थितींत—
आपला कल निसर्गाला शेवटचे स्थान देण्याकडे आहे. निसर्गा-
वर 'विजय' मिळवणे हे कांहीं कठीण नाही अशी आपली सम-
जूत होऊ लागली आहे. कदाचित् त्यांत तथ्यांश असेलहि. तशी
बढाई मारतांना वास्तविक आपल्या म्हणण्याचा अर्थ 'निसर्गाचे
कोडे आपल्याला अधिकाधिक उलगडत चालले आहे' असा असतो.
तथापि 'निसर्ग' ह्या शब्दाचा वेगळा अर्थ करून 'प्रकृतिधर्मा'च्या
बाबतीतहि आपण निसर्गाला झिडकारू शकतो अशी भावना
करून घेऊन ह्या प्रमादाबद्दल भरपूर किंमत देत असतो.

प्रजोत्पादनाच्या निसर्गप्रणीत कर्तव्याचे 'ओझे' वाटू नये या-
साठीच कामवासनेची व स्त्रीपुरुषांच्या परस्परआकर्षणाची योजना
करण्यांत आली असावी. बुद्धीच्या सर्वस्वी आहारी जाऊन मान-

वाला स्वर्ग दोन बोटें उरुं नये एवढ्यासाठीच स्त्री-पुरुषसंबंधांत 'स्वर्गसुख' वाटावें, तेवढ्या बाबतींत तरी मनुष्याला इतर प्राण्यांच्याच पंक्तीला बसायला लागावें ह्यांत वाटलें तर माणसाचें अपूर्णत्व किंवा दौर्बल्य आहे असें म्हणा. पण ह्या दौर्बल्याचा मनापासून तिटकारा करणारे कितीसे मानव आहेत ?

'अमानुष'पणा व 'अतिमानुष'पणा ह्या दोन स्थितींच्या मध्ये 'मानुष'प्राण्याची ओढाताण चाललेली आहे. आणि सुधारणा (civilization) हा 'अतिमानुष' स्थितीकडे जाण्यासाठी चाललेला प्रयत्न आहे. ह्या प्रयत्नांतच समाजरचनेचें बीज सांपडतें. 'अमानुष' प्रवृत्तींना मुरड घालून किंवा त्यांचें नियमन करून—संपूर्णपणें नाहींशा करून नव्हे,— कारण तसें केलें तर अस्तित्वालाच मुकावें लागेल,— अतिमानुष स्थितीकडे आपल्याला जावयाचें आहे. समाजांतील सर्व व्यक्तींना किंवा घटकांना हा प्रवास अखंडपणें चालवितां यावा यासाठी आचारधर्म किंवा नीतिनियम मनुष्यानेच निर्माण केले. ह्या मनुष्यप्रणीत नियमांचें उल्लंघन होऊं नये यासाठी शासनसंस्था व तिचीं विधिमंडळें—मग तीं कोणत्याहि प्रकारचीं असोत— अस्तित्वांत आलीं. आणि मूलतः एकाच ध्येयाचे पण भिन्न अशा स्वरूपांचे असे 'सुधारलेले' निरनिराळे समाज आज जगांत आपल्याला दिसत आहेत.

अर्थातच मूळच्या नैसर्गिक भूमिकेचें अस्तित्व व वास्तविक महत्त्व राखून व समाजव्यवहाराचें नियंत्रण करणाऱ्या मानवप्रणीत नियमांचें बंधन आनंदानें स्वीकारून स्त्रीने आपली भूमिका परिस्थित्यनुरूप ठरवावयाची आहे.

पूर्व आणि पश्चिम

“One ship drives east, and another drives west,
With the self-same winds that blow;
'Tis the set of the sails and not the gales,
Which tell us the way they go.

Ella Wheeler Wilcox-

दिवसाच्या आरंभीं जमिनीकडून समुद्राकडे वारा वाहात असतो आणि संध्याकाळीं समुद्राकडून जमिनीकडे वाहातो. वाऱ्याची दिशा नेहमीं एकच नसते. त्याचप्रमाणें विचारांचे वारे पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वाहात होते तो काल जाऊन आतां पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहात आहेत. पण वारा कोणत्याहि दिशेनें वाहात असला तरी ज्याप्रमाणें परस्परविरुद्ध दिशांना जाणारीं गलवर्तेंसुद्धां नावाऱ्याच्या कौशल्यानें व शिडांच्या योग्य मांडणीनें आपापला मार्ग आक्रमीत असतात त्याचप्रमाणें आपल्या ध्येयाची दिशा निश्चित असल्यावर, प्रस्तुत विचारप्रवाह अगदीं प्रतिकूल असे असले तरी सामाजिक प्रगति थावण्याचें कारण नाहीं.

हजारों वर्षांत झाला नव्हता एवढा परिणाम पाश्चात्य आणि पौरात्य संस्कृतींच्या संध्याच्या संगमामुळें अत्यंत अल्प अशा काळांत आपल्या समाजावर झालेला आहे. पाश्चात्य विचारांच्या प्रचंड आक्रमक शक्तीमुळें आपली आतांपर्यंतची समाजस्थिती तिच्या सांस्कृतिक पायासकट कोसळून पडते कीं काय अशी भीति आपल्याला भेडसावीत आहे. पण प्रचंड वेगानें वाहणाऱ्या अशा मोठ्या नदीचा प्रवाहसुद्धां शिताफीनें आणि प्रयत्नानें आपल्याला लाभदायक करून घेतां येतो तर प्रतिकूल भासणाऱ्या विचार-

प्रवाहांच्या शक्तीचा देखील आपल्याला उपयोग करून घेतां येणार नाही का ? पाश्चात्य विचारांच्यामध्ये जी विघातक शक्ती असेल ती आपल्यातील दोषांवर सोडून त्यांतील विधायक शक्तीचाच आपणांस आपल्या हितासाठी उपयोग करून घेतां येईल.

हा दृष्टिकोन ठेवला तरच सध्याच्या परिस्थितीत आपले सामाजिक प्रश्न आपल्याला हितकारक रीतीने सोडवितां येतील.

दीडशे वर्षांपूर्वी आपल्यातील सुज्ञ अशा राजकारणधुरंधरांना प्रत्यक्ष आपल्या देशाच्या भौगोलिक मर्यादा देखील नीटशा माहीत नव्हत्या, इतकेच नव्हे, तर त्या बाबतींतील त्यांचे अज्ञान आज आश्चर्यकारक वाटण्याजोगे होते हे विसरून चालणार नाही. पण त्याच वेळी सामाजिक जीवनाच्या बाबतीत शेकडो किंवा हजारो वर्षे परकीय आक्रमणांतून सुद्धां टिकून राहिलेली समाजरचना त्यांना अढळ वाटत होती व सामान्यतः सुखकर भासत होती असे इतिहास सांगतो.

आज तशी स्थिती राहिलेली नाही. आपल्या समाजरचनेवर नवीन विचारांचे आक्रमण झाले आहे, आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या कल्पनेने आजवरची सामाजिक बंधने भराभर तुटून पडू लागली आहेत.

नुसत्या आकांक्षा वाढल्या आहेत आणि वाढतहि आहेत पण त्या पुण्या होण्याची परिस्थिति मात्र नाही, यामुळे सध्याचा काळ हा सर्वच दृष्टींनी 'असमाधानाचा काळ' आहे.

इतके झाले तरी अजूनहि स्त्री व पुरुष यांच्या आजपर्यंतच्या भूमिकांत फारसा फरक पडलेला नाही. पुरुषाच्या भूमिकेचा येथे विचार करायचा तो स्त्रीच्या भूमिकेशी तुलना करण्यापुरताच. स्त्रीच्या

भूमिकेत अजून फारसा फरक पडला नाही ही गोष्ट आंकडेवारीने सिद्ध करता येईल. आपल्या समाजांतील सुशिक्षितांचे— साक्षर लोकांचे म्हटले तरी— अशिक्षितांशी किंवा निरक्षरांशी काय प्रमाण आज आहे ?

पण एवढ्यामुळे ह्या प्रश्नाची उपेक्षा करून चालणार नाही. उत्क्रांति होत आहे असे म्हणण्यापेक्षा क्रांति होत आहे असे म्हणणे अधिक युक्त ठरेल, इतक्या शीघ्र गतीने नव्या विचारांचे आक्रमण आपल्यावर होत आहे— नुसत्या विचारांत नव्हे तर प्रत्यक्ष कृतींतसुद्धा. आणि नवे विचार तपासून स्वीकारणाऱ्यांपेक्षा अंधानुकरण करणाऱ्यांचेच प्रमाण जास्त. तेव्हा सुशिक्षितांमध्येच नव्या विचारांचे परिणाम होतात असे म्हणणे चुकीचेच ठरेल. तसेच परक्यांच्या गुणांचा स्वीकार करण्याची प्रवृत्ति साधारणपणे कमीच. कारण, त्यांत आजवरच्या संवयीला सोडून प्रत्यक्ष कांहीं तरी करावे लागते. पण दोषांच्या बाबतींत, संसर्गजन्य रोगांचा जसा झपाट्याने फैलाव होतो, तशीच स्थिती होते.

ज्या कल्पना कांहीं वर्षांपूर्वी पाश्चात्य देशांत रूढ होत्या त्या आज 'अध्यावत्' असे आपण धरून चालतो, त्यांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करतो. हे अनुकरण पुष्कळ वेळां 'अंधानुकरण' असते. त्या पाश्चात्य आहेत एवढेच त्या स्वीकारण्याचे खरे कारण ही गोष्ट कबूल करायला मात्र लाज वाटते म्हणून, व त्यांबद्दल योग्य ते समर्थन करण्याचे सामर्थ्य किंवा इच्छा नसल्यामुळे आपण शब्दावडंवर माजवून, किंवा उथळ वाद-विवाद करून शेवटी म्हणतो, 'इतक्या शास्त्रीय दृष्टिकोनाचे पाश्चात्य लोक असं करतात ते काय मूर्ख म्हणून ?' पण तर्कशास्त्राच्या, अगदी पाश्चात्य Logic च्या

दृष्टीनें हें “Argumentum ad hominum” अर्थात् कवडी-मोल आहे.

सर्वांत केविलवाणी गोष्ट अशी कीं, ज्या गोष्टींचें आपण आज-घटकेला समर्थन करण्यासाठीं धडपडत असतो त्याच गोष्टींबद्दल खुद्द पाश्चात्य देशांत संशय उत्पन्न होऊन कांहीं कांहीं वेळां त्यांची हकालपट्टी होण्याची सुरवात झालेली असते. क्वचित् प्रसंगीं त्या पूर्णपणें नामशेष होऊन वर्षेहि लोटलेलीं असतात.

याचें कारण अस कीं वर्तमानपत्रांच्या व नभोवाणीच्या आजच्या युगांतहि पाश्चात्य देशांतल्या वैचारिक उत्क्रान्तीचे अस्पष्टसे पड-सादसुद्धां आपल्याकडे पोचायला बराच अवधि लागत असतो. जागतिक विचारांबद्दलची जिज्ञासा आपल्यामध्ये वाढल्याखेरीज हा दोष टाळणें अर्थातच दुरापास्त आहे.

सहशिक्षण सार्वत्रिक करण्यासाठीं आपली कोण धडपड चालली आहे. पण सहशिक्षण राहोच, शिक्षणाचा प्रकार देखील स्त्रियांच्या-साठीं वेगळा असावा ह्या विचारसरणीला आज पाश्चात्य देशांत किती महत्त्व आलें आहे याची आपल्याला माहिती आहे काय ?

आपल्याकडे सांघिक व्यायाम जे मुलांना तेच मुलींना, असा प्रकार झपाट्यानें रूढ होत आहे. ह्या बाबतींत आपल्या गुरुमाउलीच्या देशांत आज प्रत्यक्ष काय चाललें आहे याची आपल्याला विश्वसनीय माहिती तरी आहे काय ? वेगानें धांवणें, सायकलवर बसणें व लांब उड्या मारणें हें स्त्रियांना अहितकारक आहे ही पाश्चात्य डॉक्टरांनीं साधार सिद्ध केलेली गोष्ट आपण कधीं विचारांत घेतली आहे काय ?

अशा अनेक गोष्टी दाखवितां येतील. बौद्धिक शिक्षणाचा

फाजील ताण पडलेल्या स्त्रियांना वैवाहिक जीवन योग्यप्रकारे पार पाडतां येत नाहीं, अर्थात् प्रकृतीच्या दृष्टीने, व अशा स्त्रियांत प्रसूति-जन्य मृत्युसंख्या (इतर स्त्रियांच्या मानाने) बरीच मोठी असते असे आपल्याकडील डॉक्टर देखील बोलून दाखवू लागले आहेत.

पण आपल्या समाजाची प्रवृत्ति कुणीकडे आहे ?

कोणत्याहि कारणाने कां होईना, पण आपल्या समाजाच्या दृष्टीने काय हितावह होईल याचा विचार करून त्या मार्गाचा अवलंब करण्याच्या मनःस्थितीत आपण आज नाहीं हेच खरे. पाश्चात्यांशीं घडून आलेला आपला संबंध, आमच्यांतील अंधश्रद्धा आणि स्वतःच्या हिताहिताचा विचार करण्याबाबतचें औदासीन्य घालवू शकला नाहीं. फक्त आपलें 'प्रमाण' बदललें. पूर्वी आपल्या रूढींवर व धर्मकल्पनांवर आपण विसंबून राहात होतो, आतां पाश्चात्य वाटणाऱ्या विचारांवर आपण अवलंबून आहोंत एवढाच फरक. आपला धनगर बदलला आहे पण आम्ही आहोंत मेंढरेच.

*

*

*

केवळ बुद्धिनिष्ठ विचारांपेक्षां भावनांचा किंवा आपल्याला मनापासून काय वाटतें ह्याचा आपल्या जीवनक्रमावर नियंत्रक परिणाम अधिक होत असतो. एका दृष्टीने भावना ह्या विचारांपेक्षां अधिक व्यापक असतात. मनांत उद्भवणारे विचार, आणि बाह्य जगाचें ज्ञान यांच्याबरोबर नैसर्गिक प्रवृत्तींचा संगम होऊन आपल्या भावना बनत असतात. कुणालाही 'एकाद्या बाबतींत तुमचे विचार काय आहेत ?' असे विचारण्यापेक्षां 'तुमच्या भावना काय आहेत ?' असा प्रश्न केला तरच, मला वाटतें, आपल्याला खरे— म्हणजे त्या व्यक्तीच्या मनांतलें— उत्तर मिळण्याचा अधिक संभव

आहे. एक तर विचाराला शेवट नाही, आणि दुसरें असें कीं कोणालाहि आपले विचार 'मागासलेले' असावे—निदान लोकांना तरी तसें वाटावें— असें वाटत नाही. पण व्यवहारांत किंवा आपल्या जीवनक्रमांत मनुष्य नेहमीं आपल्या विचारांपेक्षां आपल्या भावनांना व प्रवृत्तींना अधिक महत्त्व देत असतो. म्हणूनच सामान्य स्त्रीच्या वास्तविक भूमिकेबद्दल कांहीं अधिकारी व्यक्तींना मी प्रश्न विचारले ते त्यांच्या विचारांपेक्षां त्यांच्या भावना किंवा त्यांना काय वाटतें, तें समजून घेण्याच्याच दृष्टीनें.

जीं उत्तरें मला मिळालीं तीं जशींच्या तशींच मी येथें देत आहे.

‘निसर्गप्रणीत कर्तव्यांनुसार स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये प्रमुख जीवनकार्यांची जी वांटणी होऊन राहते ती आखीव, रेखीव आणि कायम स्वरूपाची असते. एवढेंच नव्हे तर या कार्यविभागणीला अनुकूल म्हणूनच निसर्गानें त्यांच्या देहाच्या व मनाच्या गुणधर्मांना सर्वसाधारणपणें वेगळेपणा ठेविला असावा. या कारणानें सामान्यतः प्रजोत्पादन, व तदनुषंगिक गोष्टी— शिशुसंगोपनादि— हें स्त्रीचें पहिलें कर्तव्यक्षेत्र. हें कर्तव्य पार पाडण्याच्या आड येईल असें कोणतेंहि ध्येय सामान्य स्त्रीनें ठेवतां कामां नये. ह्या कर्तव्याशीं सुसंगत अशी एकच भूमिका आहे. ती म्हणजे गृहिणीची. ह्या भूमिकेवरून तिला पृथ्वीचा स्वर्ग बनवितां येईल.... राजकारण, देशाभिमान, शौर्य वगैरे गोष्टींमध्ये इतिहासांत कांहीं स्त्रियांनीं आपलीं नांवे अजरामर केलेलीं आहेत. पण तीं उदाहरणें असामान्य स्त्रियांचीं व अपवादात्मक आहेत. त्याचा अर्थ इतकाच कीं वेळ पडल्यास अशा गोष्टींतहि स्त्रिया पुरुषांइतकीच कार्यक्षमता क्वचित् प्रसंगीं दाखवूं शकतात. पण त्यांची नैसर्गिक

प्रवृत्ति तशी नाही. प्रवृत्ती ध्यानांत घेतल्या तर स्त्रीपुरुषांच्या कार्य-क्षेत्रांची सर्रास अदलाबदल करणे इष्ट होईल असे वाटत नाही.'

श्री. न. चिं. केळकर

‘संसारांतील महत्त्वाचा भारीदार या नात्याने स्त्रीवर ज्या जबाब-दाऱ्या पडतात त्या पार पाडण्यासाठीं अवश्य ते ज्ञान-विज्ञान व त्यासाठीं योग्य अशा प्रकारचे बौद्धिक शिक्षण प्रत्येक स्त्रीला मिळणे अवश्य आहे. ह्यावाबत मतभेद असण्याचे मुळीच कारण नाही. निसर्गप्रणीत जबाबदाऱ्या पार पाडून इतर गोष्टी— समाजसेवा, राष्ट्रकार्य इत्यादि गोष्टी— विशेषतः पोक्तपर्णी स्त्रियांनीं अंगीकार-ण्याला कांहींच हरकत नाही. शेंकडा नव्वदांपेक्षां जास्त स्त्रिया ‘माता व गृहिणी’ हीच भूमिका मनापासून इच्छितात. शैक्षणिक पोपटपंचीमुळे ‘समाजकार्या’बद्दलचे बोलणे कांहीं स्त्रियांच्या तोंडून आपण ऐकतो. एक तर अशांची संख्या फारच थोडी व त्यांपैकीं बहुतेकांना अशा कार्याबद्दल तितकीशी अंतरींची तळमळ नसते. ज्यांना खरोखरीच तशी तळमळ असेल त्यांना तशी संधि मिळाली पाहिजे खासच, पण त्यांच्या कार्यक्षमतेला देखील नैसर्गिक व परिस्थितीजन्य मर्यादा आहेतच....’

प्रा. वा. म. जोशी

‘स्त्री ही बुद्धिमत्तेने पुरुषाची वरोवरी करते हें हजारदां सिद्ध झालेले आहे. अर्थात् मानव्याच्या विकसनाला तिच्या बुद्धिमत्तेचा उपयोग न होण्यासारख्या स्थितींत तिला ठेवणे व तिने रहाणे हें एकंदरीने पाहतां मनुष्ययोनीच्या नुकसानीचेच ठरणार आहे. पण जातिसातत्य टिकविण्याची जी वासना स्त्रीला व पुरुषाला आहे तिच्या व्यापाराचा मुख्य भार स्त्रीवरच पडतो. सृष्टीने स्त्रीच्या देहाची रचनाच अशी केली आहे. भावी पिढी आपल्या शरीरांत

धारण करणें, वाढविणें, व ती जन्मल्यावर पोसणें हीं कामें स्त्रीनेंच केलीं पाहिजेत असा लेख सृष्टीनें स्त्रीच्या देहावरच लिहिला आहे. अमुक एका वयानंतर पुरुषाला ज्याप्रमाणें पितृपदाची वासना उत्पन्न होते त्याप्रमाणेंच एका विशिष्ट वयानंतर स्त्रीला मातृपदाची वासना होते. हट्टानें ही वासना मारणारी स्त्री एकादी भेटेल. सरसकट स्त्रीजात मातृत्वाची भोक्तीच रहाणार आहे. असें आहे तर स्त्रीच्या जीविताची तऱ्हा पुरुषाच्या जीविताच्या तऱ्हेवर जाऊन चालेल असें वाटत नाही. म्हणजे स्त्रीकडून पुरुषाच्या शरीरकष्टाचें काम करून घेणें किंवा पुरुषाप्रमाणें बौद्धिक कामाच्या सातत्याची तिच्याकडून अपेक्षा करणें चूक आहे असें मला वाटतें. हें खरें असलें तरी स्त्रीच्या बुद्धिव्यापाराला मुबलक संधी मिळणें हें अत्यवश्य आहे; व यासाठीं तिच्या कौमार्यांत ज्ञानसंपादनचा संस्कार तिजवर होणें हेंही अवश्य आहे. बालविधवेलाहि चिरकाल संयम टिकवितां येतो असें ज्या समाजाला माहीत आहे त्याला कौमार्यांचीं चारदोन वर्षे वाढलीं तरी स्त्रिया व्रतस्थ राहतीलच राहतील हें पतकरवयास कांहींच हरकत पडूं नये. याचा अर्थ असा कीं मुलींना ज्ञानार्जनाची उत्तम संधी द्यावी; पुढें मुलींनीं लग्न अवश्य करावें; स्त्रियांना पुरुषी शरीरकष्टांचीं कामें कोणत्याही तत्त्वज्ञानाप्रमाणेंसुद्धां लावूं नयेत; आणि त्यांच्या बुद्धिव्यापाराला पूर्ण वाव ठेवून त्याचा फायदा मानवी प्रगतीला अवश्य करून घ्यावा.'

प्रा. श्री. म. माटे

वर दिलेले विचार ज्यांचे आहेत त्या सर्व व्यक्ती विश्वविद्यालयीन शिक्षणक्रम उत्तम प्रकारें संपवून आयुष्यांतील जबाबदाऱ्या यशस्वी रीतीनें पार पाडीत आहेत. आपापल्या कर्तव्यक्षेत्रांत

त्यांनीं आपलें नांव आदरणीय करून ठेवलें आहे. जगाच्या इतिहासाचें व आपल्या समाजाच्या व्यवहारांचें चौकस दृष्टीनें परिशीलन केल्यानंतर सामान्य स्त्रीच्या भूमिकेविषयी त्यांच्या भावना वरीलप्रमाणें झालेल्या आहेत ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे.

तथापि, ह्या विचारांशीं सहमत नसणारा, किंबहुना ह्या प्रकारची भावना ठेवणें हें स्त्रियांच्या दृष्टीनें अपमानकारक आहे असें मानणारा, वर्ग आपल्या समाजामध्ये निश्चितपणें दाखवितां येईल. पुरुषांच्या बरोबरीनें व पुरुषांना मिळतें तसलेंच शिक्षण मिळाल्याकारणानें ज्यांच्या स्वतःविषयींच्या कल्पना आणि आकांक्षा बेसुमार वाढलेल्या आहेत अशा कांहीं पदवीधर स्त्रियांचा व त्यांच्या दृष्टिकोनाचें विकृत अनुकरण करून विनाकारणच आपल्या जिवाचें 'रान' करून घेणाऱ्या अर्धवट बुद्धीच्या तरुण मुलींचाच भरणा ह्या वर्गांत विशेष आहे. स्त्रीदाक्षिण्याच्या खोट्या कल्पनांमुळे वस्तुस्थितीकडे डोळेशांक करणाऱ्या बऱ्याच तरुणांचें व स्त्रियांना हरभज्याच्या झाडावर चढविण्यांतच आयुष्याची इतिकर्तव्यता मानणाऱ्या कांहीं भोळसट वृद्धांचेहि ह्या संप्रदायाला नैतिक (?) पाठबळ असतें.

सुमाता व सुगृहिणी ही सामान्य स्त्रीची भूमिका ज्या सुशिक्षित स्त्रियांना संमत होत नाही त्यांपैकीं फारच थोड्या वास्तविक बौद्धिक दृष्ट्या 'असामान्य' असतात. ज्या खरोखरच असामान्य असतात त्यांनीं ही सामान्य भूमिका सोडून व त्यासाठीं आदरणीय असा स्वार्थत्याग करून एकादें बौद्धिक उन्नतीचें— पोटभरू शिक्षकिणीचें नव्हे—, शास्त्रीय संशोधनाचें किंवा सार्वजनिक हिताच्या समाजसेवेचें कार्य अंगीकारलें तर त्यांत कोणाला देखील वावर्गे वाटणार

नाहीं. मात्र तारुण्याच्या ऐन वसंतऋतूंत चमकणाऱ्या समाज-सेविकेच्या प्रत्यक्ष समाजसेवेपेक्षा तिच्या उन्मादक शरीरसंपत्तीकडेच समाजांतील पुरुषांचे लक्ष अधिक वेधल्याकारणाने व तिच्यांतील स्त्रीत्व संपूर्णपणे नष्ट झालेले नसल्याकारणाने अंगीकृत कार्यांत तिला अनेक प्रकारच्या अडचणी अनुभवाला येणे अगदी संभाव्य आहे. पण तेच कार्य, निसर्गाने सोंपविलेली जबाबदारी आस्थेने व तन्मयतेने पार पाडल्यानंतर, 'पोक्त'पणी स्त्रीने हाती घेतले तर ते अधिक यशस्वीपणे तडीस नेता येणे शक्य असते.

पण— आपण असामान्य आहोंत अशी भ्रामक समजूत करून घेऊन भलभलते उपद्रव्याप करण्यांत आपल्या जीवनांतला अत्यंत महत्त्वाचा काल दवडल्यामुळे पस्तावलेल्या स्त्रियांची असंख्य उदाहरणे आपल्या समाजांत आज दाखविता येतील. निसर्गासारखा निष्ठुर न्यायाधीश योग्य ती शिक्षा त्यांना दिल्याखेरीज राहात नाही, आणि मग आपल्या अंतरीच्या वडवानलाचा भडका पुरुषद्वेषाच्या दांभिक बडबडीने जगावर उघडा करून उरलेसुरले आयुष्य स्वतःच्या आणि इतरांच्या आयुष्याचा खेळखंडोबा करण्यांत घालविण्याची पाळी त्यांच्यावर येत असते. अशाप्रकारे झपाटलेल्या चंडिकेच्या तावडीत सांपडलेल्या अनेक निष्पाप, अज्ञानी तरुणींच्या आयुष्याची राखरांगोळी झालेली आपल्याला पाहावयास सांपडते. दुर्दैवाची गोष्ट अशी की असल्या 'असंतुष्ट पिशाच्चा'ना आपल्या समाजांतील तरुणींच्या व अल्पवयी मुलींच्या मार्गदर्शकाची भूमिका मोठ्या आदराने आणि अभिमानाने आपण बहाल करीत असतो.

यापेक्षा जरा वेगळी जात म्हणजे आर्थिक स्वातंत्र्याच्या अट्टा-

हासानें आपल्या खऱ्या भूमिकेकडे अंशतः किंवा पूर्णपणें दुर्लक्ष करणाऱ्या विवाहित स्त्रीची. एक प्रकारचा प्रच्छन्न स्वार्थ हेंच अशा स्त्रियांच्या जीवनक्रमाचें नियंत्रक तत्त्व असतें. गृहमंदिराची चुटकीसरशी धर्मशाळा किंवा खाणावळ बनवून मुख्य जबाबदारी ती टाळीत असते. आपल्या स्वतंत्र किंवा स्वैर वागण्यांत व्यत्यय येईल या भीतीनें ती मातृपद चुकविण्याची पराकाष्ठा करते. ह्या अनैसर्गिक प्रयत्नांत—जे उघडकीस आले तर कारागृहवास पत्करावा लागेल असे—अनेक सामाजिक व नैतिक गुन्हे करायला ती प्रवृत्त होते. मानवी न्यायपद्धतीला चुकविण्यांत यश आलें तरी केव्हां केव्हां निसर्गाच्या न्यायमंदिरांत तिला देहान्ताची शिक्षा मिळाल्याखेरीज राहत नाहीं. अशा स्त्रीच्या मनोभूमिकेचें मानस-शास्त्रदृष्ट्या परिशीलन केलें तर असें दिसून येईल कीं आपल्यांतील स्त्रीत्वाचा अजाणतेपणें ती नाश करीत असून पुरुषाच्या भूमिकेवर आरुढ होण्याचा यत्न करीत असते. पण निसर्गावर विजय मिळवणें सोपें नाहीं. अशा प्रयत्नांतून धड स्त्री नाहीं व धड पुरुष नाहीं असा स्त्रीदेहधारी पण तृतीयपंथी विचित्र प्राणी निर्माण होतो, आणि वास्तविक ज्या ठिकाणीं नंदनवन असावयास पाहिजे त्या ठिकाणीं सहाराचें रखरखीत वाळवंट निर्माण होतें. अशा प्रकारचे सुशिक्षितांचे ‘दुर्दैवी संसार’ आज वाढत्या प्रमाणांत पाहावयाला मिळतात.

विवाहसंस्थेविरुद्ध अनेक प्रकारचे युक्तिवाद व तथाकथित तत्त्वे आज पुढें मांडण्यांत येतात. पण या बाबतींत अतिशय तीव्रतेनें परिवर्तन पावूं लागलेले पाश्चात्यांचे विचार लक्षांत घेण्यासारखे आहेत. “मुलांना जन्म देणें एवढ्यावरच माता-पित्यांची नैसर्गिक

जबाबदारी संपत नाही. त्यांचे संगोपन राष्ट्राने करावे ह्या म्हणण्याच्या मुळाशी एक मोठाच गैरसमज असतो. 'अन्न-वस्त्र आणि राहण्यासाठी घर' एवढ्यांत संगोपन शब्दाचा अर्थ पूर्ण होत नाही. ह्या आवश्यक गोष्टींबरोबरच 'भावना'ची जोड देखील मिळावी लागते; आणि भावना कांहीं विकृत किंवा उसन्या घेतां येत नाहीत." (Kenneth Walker : Physiology of Sex.) स्वतःच्या मुलांची आवाळ करून बौद्धिक शिक्षणाच्या मार्गे लागणाऱ्या किंवा कारण नसतांना नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांची भूमिका चरील विचारांच्या आधारे पडताळून पाहणे जरूर आहे.

तथापि आतांपर्यंत केलेले विवेचन थोडेफार एकांगी किंवा एकतर्फी आहे असे वाटण्याचा संभव आहे. याखाली दिलेले सौ. कमलिनीबाई दामले, एम्.ए., बी.टी., यांचे विचार ह्या प्रश्नाची दुसरी बाजू म्हणून महत्वाचे आहेत.

‘सामान्य स्त्रीबद्दलच्या बहुजनसमाजाच्या अपेक्षा अगदीच आकुंचित व एकांगी असतात. वैवाहिक जीवन व त्याच्याबरोबर येणाऱ्या गृहव्यवस्था, अपत्यसंगोपन वगैरे कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडणे हीच तिची इतिकर्तव्यता समजली जाते. गृहसौख्याच्या दृष्टीने अधिक विचार करणारे थोडेसे पुढे जाऊन म्हणतात की ही जबाबदारी उत्तम रीतीने पार पाडण्यासाठी त्याबाबतचे शिक्षण तिला असणे अवश्य आहे. पण याच्यापलीकडे तिने आपल्या अंगच्या गुणांचा विकास किंवा उपयोग करण्याचे साहस मात्र करू नये; ते समाजहितास हानिकारक होय.

ज्या समाजाच्या धारणेसाठी व कल्याणासाठी अशी विषम श्रम-विभागणी केलेली आहे तो स्त्रीपुरुषांमधील नैसर्गिक गुणधर्मांचा

विचार करून उभारलेला आहे का ? सामान्य स्त्रीच्या मनाची ठेवण व आचारविचारांची दिशा ही बहुतांशी प्रचलित समाजरचना व तिच्याबद्दलच्या समाजाच्या अपेक्षा यांवर अवलंबून असतात हे खरे आहे. तेव्हा सामान्य स्त्रीला संसार व मुल्ले यांची ओढ असलेली दिसते असे म्हणावयास हरकत नाही. पण बारकाईने संशोधन केल्यास कितीतरी स्त्रिया ही कामगिरी अंगाबाहेर टाकण्यास तयार होतील. लोकमताचे दडपण नसेल तर स्त्रियांच्या खऱ्या आवडीनिवडी आपल्या नजरेस येतील. अपत्यप्रेम किंवा वात्सल्य ही भावना स्त्रीपुरुषांना दोघांनाही असते, तेव्हा तिच्या पूर्तीसाठी स्त्रियांवर अधिक भार टाकण्याचे कारण काय ? तसेच गृहसौख्य दोघांनाही प्रिय असते, मग गृह-विज्ञानाची माहिती व गृहव्यवस्थेची जबाबदारी दोघांवरही सारखी नको काय ? केवळ निसर्गाने प्रजोत्पादनाचे काम स्त्रियांवर सोपवले आहे म्हणून त्या निमित्ताने त्यांना आपल्या वैयक्तिक आशा-आकांक्षा यांवर पाणी सोडायला लावावे काय ?

स्त्रियांच्या कार्यक्षेत्राची मर्यादा त्यांच्या वैयक्तिक आवडीनिवडींवर व कर्तृत्वावर अवलंबून असावी. समान हक्काच्या व सहकार्याच्या तत्त्वावर उभारलेल्या समाजांत सामान्य स्त्रीलाही सामान्य पुरुषाच्या बरोबरीने समाजकार्य करण्याची व आपल्या व्यक्तित्वाचा विकास करण्याची संधि मिळेल. सामान्य स्त्रीलासुद्धा ज्या समाजांत, केवळ कुटुंबाची एक घटक म्हणून नव्हे तर स्वतंत्र व्यक्ति म्हणून, स्थान मिळेल व सांस्कृतिक दर्जा असेल तोच खरा 'मानवी' समाज होय."

सौ. कमालिनीबाई दामले

वरील विचार शास्त्रीय भूमिकेवरून व थोड्याफार ध्येयात्मक

दृष्टीने मांडलेले दिसतात. यापूर्वी उद्धृत केलेल्या तीन उताऱ्यांशीं ते कांहींसे विरोधी वाटण्याचा संभव आहे. तथापि सूक्ष्म विचार केल्यानंतर आणि विशेषतः सौ. दामले यांनी आपल्या विचारांना जे शास्त्रीय भूमिकेचे पाठबळ घेतलेले आहे ते ध्यानांत घेतल्यानंतर ह्या विरोधाची तीव्रता कमी होऊं लागेल. स्त्रीपुरुषांमधील 'नैसर्गिक' गुणधर्मांचे महत्त्व त्यांनी मान्य केले आहे, इतकेच नव्हे तर त्या गुणधर्मांवरच स्त्रीपुरुषांची कार्यक्षेत्रे निश्चित करण्यांत आली पाहिजेत असाच त्यांचा आग्रह आहे. समाजहिताच्या दृष्टीने विचार करतां व्यक्तिविकासाला योग्य तो वाव मिळाला पाहिजे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. स्त्रियांच्या कार्यक्षेत्रांची मर्यादा त्यांच्या वैयक्तिक आवडीनिवडींवर अवलंबून असावी हेंहि योग्यच आहे. पण आवडीनिवडी म्हणजे काय ?

आज कोणत्याहि समाजाकडे पाहिलें तर तो पूर्णावस्थेला पोचलेला दिसणार नाही. "Old order changeth yielding place to new" हें तत्त्व प्रत्येक समाजाला सर्वकाल लागू असतें. सामाजिक व्यवहारांचे असे एकहि दालन आपल्याला सांपडणार नाही की त्यामध्ये समाज पूर्णावस्थेला पोचला असून कायम स्वरूपाची योजना उपलब्ध झाली आहे. स्त्रीच्या कार्यक्षेत्राच्या बाबत सुद्धा हाच नियम लागू पडतो. आजघटकेला जगाच्या पाठीवर एकंदरीत स्त्रीची भूमिका 'गृहिणी व माता' हीच मुख्यतः आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. पुरुषांनी आपल्या सामर्थ्याच्या जोरावर स्त्रियांना आजवर गुलामगिरींत टाकले आहे हें म्हणणें, थोडासा विचार केल्यानंतर, तितकेसे संयुक्तिक वाटणार नाही. Survival of the fittest हें तत्त्वच ह्या सर्वसामान्य परिस्थितीच्या मार्गे

नसेल कशावरून ? इतिहासाकडे पाहिले असतां कांहीं कांहीं देशांत विशिष्ट कालीं स्त्रिया—अर्थात् सर्वच नव्हे—पुरुषांच्या वरोवरीनें बौद्धिक क्षेत्रांत वावरत असलेल्या दिसून येतात. पण ती समानता पुढें कां टिकूं व वाढूं शकली नाहीं ?

व्यक्तिविकासाविषयीं विचार करीत असतांना पुष्कळ वेळां व्यक्ती ही समाजाचा एक घटक आहे व समाजांत राहूनच तो विकास साधावयाचा आहे हें आपण विसरतो. व्यक्तिविकासाला जें सामाजिक व्यवहारांचें बंधन किंवा मर्यादा आहेत त्या डोळ्यां-आड करून चालणार नाहीं. हीं बंधनें व मर्यादा स्त्री व पुरुष ह्या दोघांनाहि सारखींच निर्णायक राहणार. व्यक्तिविकास हा समाज-व्यवहारांशीं विसंगत होऊं लागला, त्याच्यामार्गे लागल्यामुळे जर विषमता निर्माण होऊं लागली तर समाजाकडून प्रतिक्रिया होणार हें ठरलेलेंच आहे. 'स्वतंत्र घटक' ह्याचा अर्थ मर्यादितच राहणार. समाजामध्ये कुणीहि व्यक्ती संपूर्णपणें स्वतंत्र राहूं शकणारच नाहीं. आवडीनिवडी देखील समाजाला पचतील अशाच आहेत तोंपर्यंतच त्यांचा बोज राखला जाईल. पण जर का त्यांच्यापासून समाजाला उपसर्ग पोंचूं लागला, व्यक्ती आपल्या सामान्य कर्तव्यांपासून च्युत झाल्याकारणानें समाजस्वास्थाला धक्का वसूं लागला तर जिवंत समाज त्याला विरोध करणारच. एकाद्या व्यक्तीच्या विशिष्ट कार्यापासून समाजाचें हित साधत असेल तर समाज आपण होऊन त्याला तसें स्वातंत्र्य द्यायला तयार होईल, इतकेंच नव्हे तर त्याचा सन्मानहि करील. थोडक्यांत, आवडनिवड म्हणजे लहरी किंवा वेजबावदार प्रवृत्ती नव्हेत. व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि आवडीनिवडी याचा अर्थ व्यक्तीपुरता अतिविस्तृत असा असला तरी

समाजाच्या दृष्टीने तो मर्यादित असाच असतो.

पूर्वीपेक्षां एकंदर जगाचें पाऊल सुधारणेच्या दृष्टीने पुढें पडलें आहे व पडत आहे ही गोष्ट सध्याच्या सर्वनाशक युद्धपरिस्थितींतहि मान्य करतां येण्यासारखी आहे. पण स्त्रीस्वातंत्र्याचें केंद्र मानल्या जाणाऱ्या अमेरिका देशांत 'वीस वर्षांपूर्वी पदवीधर किंवा कॉलेजचें शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रिया संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या भोक्त्या होत्या, नाट्य-चित्रपटादि ललितकलांच्या क्षेत्रांत उडी घेण्याची प्रवृत्ती त्यांच्यामध्ये बलवत्तर होती; पण आज ती प्रवृत्ती जाऊन गृहिणी-पदाची (house-wife) आकांक्षा त्या बाळगूं लागल्या आहेत' ही Stephen Leacock—स्टीफन लीकॉक—ह्या, विनोदी लेखक व अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या लेखकानें "Too Much College" ह्या पुस्तकांत उल्लेख केलेली गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी खासच आहे. एखादी व्यक्ती ज्याप्रमाणें एखाद्या तात्कालिक लहरीला बळी पडून नेहमींच्यापेक्षां वेगळ्या अशा विशिष्ट पद्धतीनें वागूं लागते व नंतर पुनः मूळपदावर येते त्याचप्रमाणें समाज देखील कांहीं काल विशिष्ट प्रवृत्तीच्या आहारीं जाणें संभवनीय असतें व ती परिस्थिती, कोणत्याहि कारणानें कां होईना, असह्य झाली म्हणजे आपोआपच पुनः मूळपदावर येऊं लागतो. ज्या गोष्टी अनुभवानें योग्य व टिकावू ठरतात त्या समाजांत दृढमूल होतात व इतर गोष्टी थोड्याफार कालानंतर नामशेष होत असतात. ध्येयात्मक प्रगतीपेक्षांहि समाज आपल्या स्वास्थ्याला अधिक महत्त्व देत असतो. तत्त्वज्ञान आणि शास्त्रीय (भौतिक) ज्ञान यांच्यामध्ये जसजशी प्रगति होत जाईल आणि ह्या दोहोंचा सुंदरसा संगम किंवा समन्वय होईल तसतसें कोणत्या गोष्टी चिरंतन हिताच्या

हैं ठरविणें समाजाला सोपें होईल आणि अशा गोष्टींचा स्वीकार करायला तो उत्सुक होईल.

वरील गोष्टी लक्षांत घेतां सौ. दामले यांनीं मांडलेले विचार व त्यांमागील शास्त्रीय भूमिका हीं विशिष्ट प्रकाराच्या मतप्रणालीचीं निदर्शक आहेत व प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती काय आहे यापेक्षा ती कशी असावी अशा ध्येयात्मक दृष्टीचाच त्यांनीं अवलंब केला आहे असें दिसून येईल. त्यांनीं गृहीत धरलेली समान हक्कांची व व्यक्ति-स्वातंत्र्याची शक्यता आणि तीवर आधारलेल्या समाजरचनेची संभाव्यता ह्या गोष्टी समाजशास्त्रज्ञांनीं ठरवावयाच्या आहेत.

संसारांत पुरुषाच्या वरोवरीचा, किंबहुना अधिक महत्त्वाचा, जोडीदार ह्या नात्यानें स्त्रीला अवश्य असें ज्ञान व त्यासाठीं शिक्षण मिळणें हा तिचा जन्मसिद्ध हक्कच आहे. पण त्या दृष्टीनें 'अवश्य' असें ज्ञान सध्याच्या शिक्षणक्रमांतून मिळतें कीं काय हा अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. मुंबई विश्वविद्यालयाच्या प्रवेशपरीक्षेला (Matriculation) बसणाऱ्या मुलींपैकीं गृहशास्त्र (Domestic Science) घेणाऱ्या मुलींची संख्या किती अल्प आहे ही गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. पुरुषाचें व स्त्रीचें कर्तव्यक्षेत्र एकच अशी भ्रामक कल्पनाच त्याच्या मुळाशीं आहे हें उघड आहे. ह्या बाबतींत समाजांतील जबाबदार व्यक्तींनीं ढोळसपणानें प्रयत्न केल्याशिवाय विद्यमान परिस्थितींत व शिक्षणखात्याच्या भ्रममूलक व बेजबाबदार धोरणांत फरक होणें शक्य दिसत नाहीं.

वरील गोष्टी या ठिकाणीं मांडण्याचें कारण एकच कीं सध्याच्या विशिष्ट प्रवृत्ती सामान्य स्त्रीच्या भूमिकेला कितीशा हितकर आहेत याबद्दल आपण विचार केला पाहिजे. मानवी जीवनक्रमाचें

निसर्गप्रणीत वेळापत्रक चुकवून, प्रजोत्पादनाला अत्यंत अनुकूल असलेला आयुष्याचा काळ अविचाराने भलत्याच गोष्टीत दवडून स्त्रीला समाज-सातत्यरक्षणाची जबाबदारी नीटपणे पार पाडता येईल की नाही ह्या गोष्टीचा निर्णय मुख्यतः वैद्यकशास्त्राने करावयाचा आहे.

‘हिंदुस्थानांतील स्त्रियांचा ऋतुप्राप्तीचा काल साधारणतः वयाच्या चौदाव्या वर्षी येतो. त्यानंतर चार पांच वर्षांनी ती मातृ-पदाला योग्य होते, आणि वयाच्या बाविसाव्या वर्षापर्यंत तिच्या शरीराची स्थिति प्रसूतीला अनुकूल अशी राहते. त्याच्यापुढे जनन-क्रियेत उपयोगांत येणाऱ्या इंद्रियांमध्ये व स्नायूंमध्ये एका प्रकारचा घट्टपणा (rigidity) येऊन प्रसूति-क्रिया त्रासदायक व अधिक धोक्याची होते. या गोष्टीचा दुष्परिणाम स्त्रीला व जन्माला येणाऱ्या अर्भकाला भोगावा लागतो. वयाच्या विसाव्या वर्षापर्यंतच प्रथमप्रसूति झाली तर पुढील प्रसूती सुलभ होतात. योग्य काळी प्रसूति झाली तर प्रजा देखील सुदृढ अशीच होते.... प्रमाणाबाहेर बौद्धिक शिक्षणाचा किंवा कामांचा सामान्यतः स्त्रियांच्या जनन-क्षमतेवर अनिष्ट परिणाम होतो’ असे वैद्यकशास्त्राने थोडक्यांत वरील प्रश्नाचे सर्वसंमत उत्तर दिलेले आहे.

‘माता व गृहिणी’ अशी नैसर्गिक आणि सामाजिक भूमिका पत्करणाऱ्या स्त्रीने आपल्या आयुष्यांतील इतर तपशिलाचे प्रश्न परिस्थित्यनुरूप सोडवावयाचे आहेत. पण ह्या दोन भूमिकांना अवश्य असणारी शारीरिक व मानसिक पात्रता तिने दृष्टीआड करून केव्हांहि चालणार नाही. समाजाचे सुख व स्वास्थ्य हे त्यांतील घटकांच्या—व्यक्तींच्या—सुख-स्वास्थ्यवर अवलंबून असते.

स्वतःचें घर स्वच्छ आणि निरोगी ठेवणारा मनुष्य अप्रत्यक्षपणें सामाजिक आरोग्य आणि स्वास्थ्य सांभाळण्याच्या कार्मीं महत्वाचें साह्य करीत असतो.

केवळ तात्त्विक दृष्टीनें विचार करावयाचा असेल तर प्रत्यक्षा-बरोबरच संभाव्याचा देखील विचार करणें अनिर्वाह्य असतें. पण व्यावहारिक दृष्टीला प्राधान्य द्यावयाचें असेल तर संभाव्यापैकीं दूरतः संभाव्य गौर्णविषयींच्या विचारांना मर्यादा घालणें अवश्य होतें. ही मर्यादा न घातली तर नकळतांच आपण तत्त्वज्ञानाच्या प्रांतांत प्रवेश करतो, व मग आपली व्यावहारिक विचारांची भूमिका सुटण्याचा बराच संभव असतो. केवळ तात्त्विक चर्चा हें ह्या पुस्तकाचें उद्दिष्ट नसल्यामुळे सामान्य स्त्रीच्या भूमिकेबद्दलचे आज-घटकेचे सामान्यतः सर्वसंमत विचार आणि त्यांमागील शास्त्रीय भूमिका यांचें थोडक्यांत दिग्दर्शन केलें आहे. साऱ्या मानवजातीला यन्त्रांचा दर्जा आणून, स्त्री व पुरुष यांच्यामधील नैसर्गिक भिन्नता मुद्दाम दृष्टीआड करून आत्यंतिक समानतेच्या तत्त्वावर समाजाची यशस्वी व टिकावू रचना करतां येईल कीं काय ह्या प्रश्नाचें विश्वसनीय उत्तर अद्याप मिळावयाचें आहे.

सौंदर्य

माझ्या एका मित्राने आपल्या सहा महिने वयाच्या मुलीबद्दल एक विशेष अनुभव मला सांगितला. ती मुलगी एकदां पाळण्यांत रडत पडलेली असतांना त्याच्याकडे नव्याने आलेला एक पाहुणा आपल्या बांसरीवर एक गाणे वाजवू लागला. दुसऱ्याच क्षणीं त्या मुलीचे रडणे बंद झाले. तिला दिसणार नाही अशा ठिकाणी उभे राहून बांसरीच्या स्वरांचा तिच्यावर कसकसा परिणाम होतो ह्या गोष्टीचे माझ्या मित्राने बारकाईने निरीक्षण केले. आरंभी अगदीं स्वस्थपणे ती स्वर ऐकू लागली. नंतर हसू लागली व मग आनंदाने हातपाय नाचवू लागली. बांसरी ऐकू येत होती तोंपर्यंत ती ह्याच स्थितींत होती आणि जेव्हां बांसरी बंद झाली तेव्हां ती अस्वस्थपणे इकडे तिकडे पाहू लागली व नंतर पुनः रडू लागली. पुनः बांसरी वाजू लागतांच ती पूर्ववत् हसूवागडू लागली. तिच्या रडण्यावर एक खात्रीचा उपाय माझ्या मित्राला सांपडला.

बांसरीच्या स्वरांप्रमाणेच त्या मुलीला चित्रांचे, विशेषतः रंगीत चित्रांचे, मनस्वी वेड आहे. भिंतीवर टांगलेल्या अनेक चित्रांपैकीं जीं रंगाच्या दृष्टीने खरोखर चांगलीं आहेत अशा चित्रांवर झडप घालण्यासाठी ती टपलेली असते, आणि बांसरीचे स्वर ऐकतांना तिची वृत्ति जशी तन्मय होऊन जाते तशीच स्थिति रंगीत चित्रांच्या दर्शनाने तिची होते.

अशा प्रवृत्ती अनेक लहान मुलांच्यामध्ये आपणांस पाहाव्यास सांपडतील. संगीताच्या मधुर स्वरांनीं भारावून जाणाऱ्या लहान

मुलांवर केवळ स्वरमाधुरीचीच मोहिनी पडत असली पाहिजे. गाइलेल्या किंवा वाजविलेल्या गाण्याचा अर्थ कळण्याच्या स्थितीत ती नसतात व त्यामुळे संगीतापासून जो थोडाफार आनंद त्यांना अनुभवायला मिळतो तो बराचसा शुद्ध व निरपेक्ष असा असतो, हे मान्य केले पाहिजे. तसेच सुंदर चित्राने आकर्षिले जाणारे मूल त्या चित्राच्या व्यावहारिक अर्थाला खासच पारखे असते. मग त्याच्यावर कशाची मोहिनी पडते ? येथेहि असेच उत्तर द्यावे लागेल की त्या चित्रामध्ये रंगसंगति व रचनासौष्टवादि अनेक कारणांमुळे उत्पन्न झालेल्या परिणामाची—माधुर्याची—त्या बालमनावर अजाणतांच छाप पडत असते.

पाहणाऱ्याच्या किंवा अनुभवणाऱ्याच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून नसणारे व वस्तूच्या ठिकाणी असणाऱ्या कोणत्यातरी गुणविशेषांमुळेच केवळ उत्पन्न होणारे आकर्षण हे सौंदर्यविचाराला अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सौंदर्य म्हणजे काय याबद्दल अनादिकालापासून वेगवेगळ्या व्यक्तींनी—कवि, चित्रकार, शिल्पकार इत्यादि कलावंतांनी—व त्याचप्रमाणे विश्वाचे कोडे, सोडविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या तत्त्वज्ञान्यांनी, आपापले विचार जगापुढे मांडलेले आहेत. पण त्यांपैकी बहुतेकांनी मांडलेले विचार हे काहीं काळपर्यंतच मान्य होऊ शकले व तेहि विशिष्ट समाजांमध्येच. सौंदर्याबद्दलची सर्वसंमत अशा व्याख्या अद्यापि कोणी दिलेली नाही.

जे मनाला आनंद देते ते सौंदर्य अशी व्यापक व्याख्या देण्याचा अनेकांनी प्रयत्न केला आहे. पण 'मन' आणि 'आनंद' या शब्दांचा निश्चित अर्थ ठरल्याशिवाय ह्या व्याख्येला देखील

निश्चितपणा येणे शक्य नाही.

‘मन’ म्हणजे काय आणि त्याला शरीरापेक्षां वेगळे अस्तित्व आहे की नाही ह्या प्रश्नाचे उत्तर मानसशास्त्रज्ञांना देखील पूर्णपणे देतां आलेले नाही. मानसशास्त्राच्या साहाय्याने तत्त्वज्ञान्यांनी तोच प्रयत्न केला तरी देखील त्याचा निर्णय अद्यापि लागलेला नाही. ‘मन’ आणि ‘आत्मा’ यांमधील भेद स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न अजून पूर्णविस्थेला जावयाचा आहे.

‘आनंद’ ह्या शब्दाची व्याप्ति काय याचाहि मनाप्रमाणेच अद्यापि निर्णय व्हावयाचा आहे. शरीराला वाटणारे सौख्य म्हणजे आनंद की केवळ वैचारिक प्रांतांत अनुभवाला येणारी सुखकर भावना म्हणजे आनंद हा देखील वादाचा प्रश्न आहे.

पण अशा अनिश्चितपणामुळे जगाचे व्यवहार कांहीं थांबलेले नाहीत. ह्या दोन्ही शब्दांचे व्यवहारांतले अर्थ थोड्याफार निश्चितपणे आपल्याला माहीत असतात व तेवढ्यावरून आपण आपले त्याविषयीचे विचार वोलून दाखवीत असतो.

‘सौंदर्या’ची व्याख्या करतां आली नाही तरी मानवांतील उच्चतम भावना चेतविण्याचे काम सौंदर्य पुरातन कालापासून करीत आले आहे ही गोष्ट कांहीं खोटी नाही. सौंदर्य सर्व ठिकाणी अस्तित्वांत असते आणि जे जे आपण त्याचा शोध करूं लागावे तो तो त्याचे स्वरूप आपल्याला अधिकाधिक प्रमाणांत स्पष्ट होऊ लागते.

कोणत्याहि बाह्य वस्तूचे किंवा गोष्टीचे ज्ञान प्रथमतः आपल्याला ज्ञानेन्द्रियांच्या द्वारा होत असते. असे ज्ञान प्राप्त करून देण्यांत एक किंवा एकापेक्षां अधिक ज्ञानेन्द्रिये काम करीत अस-

तात. बालपणापासून मिळत आलेल्या अनुभवाच्या साह्याने मिळालेल्या ज्ञानलहरींचा (sensations) अर्थ आपण लावीत असतो. प्रारंभीं एकाद्या वस्तूचे गुण समजण्यासाठी जसा एकाच वेळीं वेगवेगळ्या ज्ञानेंद्रियांचा उपयोग करावा लागत होता तशी अवश्यकता पुढे न राहतां एका ज्ञानेंद्रियाने आणलेल्या संदेशांवरून इतर ज्ञानेंद्रिये उपयोगांत न आणतां देखील आपल्याला त्या वस्तूचे पूर्ण ज्ञान होऊं लागते. अशा रीतीने बाह्य जगांतील वस्तूंचे ज्ञानेंद्रियांनीं आणलेले संदेश (जाणीव) व आपल्या अनुभवाने व बुद्धीच्या साह्याने आपण त्या संदेशांचा लावलेला अर्थ (interpretation) ह्या गोष्टी त्या वस्तूंच्या आपल्याला होणाऱ्या ज्ञानांत समाविष्ट असतात.

ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा येणाऱ्या सर्व संदेशांचें महत्त्व सारखेंच नसतें, व त्यांच्या महत्त्वानुसार आपल्याकडून प्रतिक्रिया (reaction) केली जाते. समोरून भरधांव येणारी गाडी पाहून आपण चटकन बाजूला सरतो पण एकादा मित्र येत असलेला पाहून त्याच्याशीं दोन शब्द बोलण्यासाठीं आपण उभे राहतो. तसेंच ज्ञानेंद्रियांनीं आणलेल्या संदेशांपैकीं बरेच संदेश आपण लक्षांत घेण्याचेहि नाकारीत असतो. रस्त्यांतून जातांयेतांना अनेक वस्तु किंवा व्यक्ती आपणांला दिसतात पण त्यांपैकीं बहुतेकांची आपल्याला जाणीव देखील होत नाही.

आपल्याकडून होणाऱ्या प्रतिक्रियेचें स्वरूप निश्चित करण्यांत अनेक गोष्टींचा भाग असतो. त्या गोष्टींपैकीं एक म्हणजे त्या संदेशांचा प्रकार किंवा महत्त्व. मानसशास्त्रदृष्ट्या अवधान (attention) हें अनेक गोष्टींवर अवलंबून असतें. समान संदेशांचा किंवा वस्तूंचा पूर्वानुभव हा फार महत्त्वाचा घटक आहे, व अशा वेळीं

आपली प्रतिक्रिया विशेष स्वरूपाची असते. नावीन्य, वैचित्र्य, आकस्मिकता किंवा अनपेक्षितपणा ह्यांना देखील बरेच महत्त्व आहे. कारण, यांपैकी कोणताही गुण उपस्थित असेल तर लाग-लेंच आपलें लक्ष वेधलें जातें. त्याचप्रमाणें आपल्या बुद्धीची तीव्रता, आपली आवड-निवड व आपले हितसंबंध अशा प्रकारच्या अनेक गोष्टी आपल्या मनाची प्रवृत्ति व आपला दृष्टिकोन ठरविण्याच्या कामीं सहभागी असतात.

आपली प्रतिक्रिया नेहमींच सारख्या तीव्रतेची नसते. कांहीं वेळां ती अगदीं वरवरची व तात्कालिक स्वरूपाची असते. अशा वेळीं त्या संदेशांचा आपल्यावर होणारा परिणाम गाढ स्वरूपाचा किंवा सखोल नसतो व तो क्षण गेल्यानंतर पुनः त्याबद्दल आपल्या मनांत क्वचितच विचार येतात. अशी प्रतिक्रिया बहुतेक वेळां केवळ शारीरिक स्वरूपाची व विकारप्रधान असते. गौण अशा स्वार्थी प्रवृत्तींखेरीज इतर प्रवृत्तींना त्यांत बहुतकरून स्थान नसतेंच असें म्हटलें तरी चालेल.

पण एकादें दृश्य किंवा कांहीं विशिष्ट संवेदना आपल्या गाढ भावना मुळापासून हलविण्याला किंवा ज्याचा विकारी वृत्तीशीं फारसा संबंध नाही अशी एका प्रकारची गाढ अस्वस्थता आपल्या मनांत उत्पन्न करायला समर्थ ठरेल. असा अनुभव येईल तो प्रसंग आपल्या स्मृतीवर अत्यंत महत्त्वाचा म्हणून अधिष्ठित होत असतो. कलावंताचा कलात्मक आत्मप्रत्यय अशाच वेळीं जन्माला येत असतो. वेगळ्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे बाह्य जगाच्या दर्शनानें किंवा निरीक्षणानें आपल्यांतील गूढ भावना फुलविल्या जाऊन त्या दोहोंच्या संगमामुळे आपल्या मनःस्थितीमध्ये कांहीं एका विशिष्ट

प्रकारचें चैतन्य उत्पन्न होतें. अशा चैतन्यानुभूतीचा आविष्कार मात्र सर्वांनाच करतां येतो असें नाहीं. ज्यांना तो करतां येतो ते कलावंत. आपल्याला आलेला चैतन्यानुभव किंवा कलात्मक आत्म-प्रत्यय वेगवेगळ्या माध्यमांच्या साह्यानें आपल्या कलाकृतींच्या द्वारा ते जगापुढें ठेवीत असतात.

पण ह्या कलाकृतींचें किंवा भावात्मक चैतन्यानुभवाचें उगम-स्थान आपल्या मनांत सांपडणारें नसून ज्या वस्तूच्या दर्शनानें अथवा संवेदनांमुळे आपल्या मनांत तें चैतन्य उत्पन्न झालें त्या वस्तूच्या ठिकाणीं असणाऱ्या गुणविशेषांमध्येच असतें. कारण, त्या गुणांच्या अभावीं आपल्या भावना कांहीं चेतविल्या जाणें शक्य नाहीं. छायालेखनामध्ये (photography) एका बाजूस चित्रविषय (object) व दुसऱ्या बाजूस कॅमेऱ्याच्या कांचेंतून (lens) येणारें त्या चित्रविषयाचें प्रतिबिंब उतरून घेण्याकरितां विशिष्ट रसायनाचा (emulsion) लेप दिलेली कांच (negative) असते. बाह्यजगांतील वस्तु आणि आपलें संवेदनक्षम मन यांचा देखील अशाच प्रकारचा संबंध असतो. कांचेवरील रसायन ज्या प्रमाणांत संवेदनक्षम (sensitive) असेल त्या प्रमाणांत चित्र-विषयाचा ठसा चांगला उमटेल; त्याचप्रमाणें मनाच्या संवेदनक्षम-तेची तीव्रता जेवढी जास्त तेवढी आपली भावात्मक चैतन्यानुभूति देखील मोठी. प्रतिबिंबधारक कांचेवर नंतर करण्यांत येणारी रसायनक्रिया व आपल्या चैतन्यानुभूतीला दिलेल बौद्धिक आणि कल्पनाशक्तीचें साह्य किंवा संस्कार सारखेच. कांचेवरील रसायन-क्रिया पूर्ण झाल्यानंतर ज्याप्रमाणें रसायनयुक्त कागदावर त्याचा यथावस्तु ठसा उमटविण्यांत येतो त्याचप्रमाणें माध्यमाचा (साध-

नांचा) उपयोग करून आपला भावात्मक आत्मप्रत्यय कलाकृतीच्या द्वारा कलावंत प्रतीत करीत असतो.

छायालेखनाच्या ह्या उपमेवरून वस्तूच्या ठिकाणी असणारे गुणविशेष, आपल्याला त्यांची होणारी जाणीव, त्या जाणिवेपासून उत्क्रान्त होणारा भावात्मक आत्मप्रत्यय व अखेरची स्थिति म्हणजे माध्यमांच्या साह्याने जन्माला येणारी कलाकृति यांचे परस्परसंबंध लक्षांत येण्यासारखे आहेत. बाकीच्या सर्व गोष्टी तात्पुरत्या गौण मानून आपल्या गूढ भावनांना आन्दोलने देणारे वस्तूमधील गुण-विशेष म्हणजेच त्या वस्तूचे सौंदर्य असे. सामान्यतः म्हणतां येईल. अशा प्रकारची सौंदर्याविषयीची कल्पना ही व्यक्तिनिष्ठ (subjective) नसून वस्तुनिष्ठ (objective) आहे आणि असली पाहिजे. त्याखेरीज तिच्याबद्दल कोणत्याही प्रकारे चर्चा अथवा सिद्धान्त करतां येणार नाहीत.

पण ह्याच वेळीं एक गोष्ट दृष्टीआड होऊं देतां कामा नये; आणि ती म्हणजे ज्या व्यक्तीला भावात्मक आत्मप्रत्यय येतो त्या व्यक्तीच्या संवेदनक्षमतेवर आणि इतर मानसिक गुणांवर त्या आत्म-प्रत्ययाचा प्रकार बराचसा अवलंबून असणार. या दृष्टीने पाहतां सौंदर्याचे स्वरूप अंशतः व्यक्तिनिष्ठ (subjective, personal) असते. एकाच वस्तूचे चित्र वेगवेगळे चित्रकार निरनिराळ्या प्रकारे रंगवून तीमधील सौंदर्याचा विविध रीतींनीं आविष्कार करून दाखवितील. तथापि सौंदर्याचा शास्त्रीय दृष्ट्या विचार करतांना हे व्यक्तिनिष्ठ स्वरूप गौणच मानलें पाहिजे.

एकादें सुंदर चित्र अनेक प्रेक्षकांना आनंदित करील. हा आनंद उत्पन्न करण्यांत विविध प्रकारचीं कारणें असूं शकतील. कुणी

चित्रविषयानें आकर्षिला जाईल किंवा विकारांना चेतना देणाऱ्या त्यांतील एकाद्या उपांगानें कुणी मोहित केला जाईल. कुणाला त्या चित्रावरून एकाद्या पूर्वानुभूत प्रसंगाची स्मृति होईल व त्या कारणानें त्याला त्या चित्राबद्दल जिह्वाळा वाटू लागेल. अशी व्यक्तिनिष्ठ कारणें अनेक असू शकतील. पण ह्या सर्व गोष्टी सोडल्या तर चित्रकारानें आपली सौंदर्यप्रतीति विशिष्ट प्रकारच्या रचनासौष्टवाच्या आधारे, छटांच्या किंवा रंगांच्या नयनमनोहर मांडणीनें करण्याचा जो प्रयत्न केलेला असेल तो मात्र सर्वांनाच आकर्षून घेईल. अगदीं लहान मुलापासून तों वृद्धापर्यंत सर्वांवर मोहिनी पडेल ती ह्याच गुणाची. अशा प्रकारच्या सौंदर्यानुभवाची तीव्रता सर्वांच्या ठिकाणीं अर्थातच सारखी नसणार; ती गोष्ट प्रत्येकाच्या मनाच्या संवेदनक्षमतेवर अवलंबून राहील; तथापि हा फरक प्रमाणाचा (degree) असून प्रकाराचा (quality) नसणार.

बऱ्याच गीतांची लोकप्रियता बऱ्हांशीं दोन गोष्टींवर अवलंबून असते. त्यांतील काव्य व्यक्त करणाऱ्या शब्दयोजनेचा लौकिक अर्थ आणि विशेष प्रसंगीं गाइल्याकारणानें किंवा त्यामार्गील परिस्थितिनिष्ठ पार्श्वभूमीमुळे त्या पद्याला येणारी अन्वर्थकता ही एक गोष्ट. दुसरी म्हणजे, यांच्या जोडीला स्वरांचें वैचित्र्य आणि चढउतार हीं त्यांतील नादमाधुर्य निर्माण करून त्या पद्याच्या आकर्षकतेत (fascination) भर टाकीत असतातच. पण संगीताचें हें स्वरूप वरवरचें (superficial) असतें. कोणत्याहि रागामध्ये स्वरांच्या विशिष्ट रचनेमुळे व संगतीमुळे आणि त्याला पोषक अशा तालामुळे येणारे माधुर्य हेंच संगीताचें खरें सौंदर्य. ह्याचें आकलन होण्याची शक्ति सर्वासच नसते व म्हणून सामान्य लोकांचें लक्ष वर सांगि-

तलेल्या गौण उपांगांकडे वेधले जातें. संगीत-समाधीमध्ये स्वरांची नवनवीन रचना करून त्या रचनेपासून उत्पन्न होणारें माधुर्य अनुभवीत नव्या रागाची निर्मिती करणाऱ्या संगीताचार्याला अशा वेळीं जो आत्मप्रत्यय येत असतो तो मात्र निश्चितपणें शुद्ध आणि उच्च प्रतीचा असतो.

‘मनाला आनंद देतें तें सौंदर्य’ ह्या कल्पनेमध्ये ‘आनंद’ ह्या शब्दाचा अर्थ ‘आपल्याला हसविणारी भावना’ असा ध्यावयाचा नाही. वास्तविक पाहतां हास्य हा एका विशिष्ट मनःस्थितीच्या अनेक प्रकारच्या आविष्कारांपैकीं एक प्रकार आहे. तो सर्वसामान्य-हि नाही. कारण एकाद्या दृश्यामुळे कुणाला अनावर असें हसें येईल तर कुणाच्या चेहऱ्यावर किंवा नेत्रांमध्ये सहज लक्षांत येणारा तेजोमय फरक होईल. अर्थात् आविष्काराच्या प्रकाराची व त्या-मागील भावनेची गल्लत करतां कामा नये. एकादी शोकपर्यवसायी कादंबरी वाचतांना आपल्या भावना उफाळून येतात आणि आपल्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहतात. तथापि त्याच वेळीं त्या कादंबरीपासून आपल्याला एक प्रकारचें गाढ समाधान वाटतें व तो ललितवाङ्मयीन सौंदर्यानुभव आहे असें आपण मानतो. एकादा हृदयस्पर्शी चित्रपट पाहतांना आपल्याला येणारा अनुभव देखील अशाच प्रकारचा असतो. तेव्हां ‘आनंद’ ह्या शब्दाचा अर्थ आविष्कारापेक्षां भावनेच्या मूळ स्वरूपाशीं व तिच्या तीव्रतेशीं जास्त निगडित आहे हें ध्यानांत ठेवले पाहिजे.

स्त्रीसौंदर्याविषयीं विचार करतांना वरील गोष्टींचा आपल्याला बराच आधार घेतां येण्यासारखा आहे. ज्याप्रमाणें रचनाचातुर्य, समतोलपणा, प्रमाणबद्धता वगैरे गुणविशेष एकाद्या चित्रांतून

प्रतीत होणाऱ्या सौंदर्याच्या मुळाशी असतात, किंवा स्वररचना, स्वरसंगति, ताल किंवा लय ह्या गोष्टी संगीतांतील माधुर्याचे स्वरूप ठरवीत असतात त्याचप्रमाणे स्त्रीदेहाच्या ठिकाणी देखील असेच काहीं गुणविशेष सौंदर्यनिष्पत्ति करीत असले पाहिजेत.

तथापि हे गुणविशेष कोणते आहेत हे पाहण्याआधी त्या-विषयीच्या पुरातन व प्रचलित कल्पनांचे थोडेफार विवेचन करणे अवश्य आहे. सौंदर्यानुभव ही गोष्ट कितीहि प्राथमिक स्वरूपांत कां असेना पण अत्यंत पुरातन अशीच आहे, आणि तिचा आविष्कार चित्रकला, शिल्पकला, मूर्ती इत्यादींच्या द्वारा इतिहास-पूर्वकालांतहि झालेला, उत्खननांत उपलब्ध झालेल्या कलाकृतींच्या अवशेषांवरून, पाहायला सांपडतो. मात्र अशा कलावंतांच्या मनावर सौंदर्याबरोबरच नैतिक, धार्मिक, राजकीय इत्यादि अनेक दृष्टी-कोनांचा झालेला परिणामहि त्यांच्या कलाकृतींतून प्रतीत झालेला आहे. आपल्याकडील कोरीव लेण्यांतील शिल्पकला आणि भितीं-वर रंगविलेली चित्रे (fresco-paintings) हीं प्रायः धार्मिक वृत्तीच्या वर्चस्वाखाली निर्माण झालीं. मध्ययुगीन युरोपांत जी धार्मिक विचारांची प्रचंड लाट उसळली त्या वेळीं प्रत्येक चित्र-काराने व्हर्जिन मेरी (Madonna) चें चित्र काढलें व त्या चित्रांत अत्यंत विशुद्ध व सात्त्विक अशा स्त्रीसौंदर्याचा आविष्कार करण्या-चाच यत्न करण्यांत आला. वेगवेगळ्या देशांत व निरनिराळ्या कालांत त्या त्या देशाच्या व कालाच्या धार्मिक प्रवृत्तींचा आवि-ष्कार करणाऱ्या कलाकृती निर्माण झाल्या. धार्मिक प्रवृत्तींप्रमाणे इतर वैचारिक प्रवृत्ती देखील देशकालानुसार कलाकृतींचें स्वरूप ठरविण्यांत महत्त्वाचा भाग घेत होत्या असेंच दिसून येईल. पण

ह्या सर्व प्रवृत्ती जशा चिरंतनत्व पावू शकल्या नाहीत त्याचप्रमाणे त्यांचा आविष्कार करणाऱ्या कलाकृती देखील सार्वकालीन महत्त्व पावू शकल्या नाहीत.

मनुष्यप्राण्याच्या अनेक जाती (races) आहेत व प्रत्येक जातीमध्ये सौंदर्याच्या विशिष्ट कल्पना रूढ असतात. नीग्रो लोकांतहि सौंदर्याच्या कल्पना आहेतच. प्रत्येक जातीमध्ये कांहीं शारीरिक वैशिष्ट्ये असतात आणि तीं जास्तीत जास्त प्रमाणांत ज्या व्यक्तीमध्ये आढळतील ती व्यक्ती त्या जातीपुरती सुंदर म्हणून समजण्यांत येत असते. एका जातीत जर स्थूलपणा हे सौंदर्याचे लक्षण मानले जात असले तर दुसरीमध्ये अत्यंत कृश व्यक्तीला सुंदर समजण्यांत येत असेल. अनेक पिढ्यांच्या किंवा शतकांच्या संस्कारांमुळे सामान्य माणसाची दृष्टी अशी बनलेली असते की त्याच्या जातीत सुंदर म्हणून समजली जाणारी व्यक्तीच त्याला सुंदर वाटते.

जातीमध्ये वस्त्राभरणाची किंवा अलंकारांची जी पद्धति (fashion) प्रचलित असते तिच्याकडे पाहण्याची दृष्टी देखील सौंदर्यकल्पनांमध्ये महत्त्वाचे स्थान मिळवून बसत असते. त्यामुळे सामान्य लोकांची दृष्टी पुष्कळ वेळां खऱ्या सौंदर्याला पारखी झालेली असते. महाराष्ट्रांतील पांढरपेशा आणि सुखवस्तु समाजाचे उदाहरण घेतले तर कांहीं वर्षांपूर्वी नाकांत नथ घातल्याखेरीज अलंकारांचे लेणे पूर्ण होत नसे; आणि आतां मौल्यवान अलंकारांची महती—कोणत्याहि कारणाने कां असेना—फार कमी झाली असून त्यांचे महत्त्व विशिष्ट प्रकारच्या कपड्यांनीं आणि पाठीवरच्या शेषट्यानं मिळविले आहे. विचार आणि परिस्थिती या दोन गाष्टींचा परिणाम कोणत्याहि काळच्या वेशभूषेच्या पद्धतीवर

होत असतो. जीवनाचीं मूल्ये बदलत जातात तसतसा बरावाईट परिणाम समाजाच्या राहणीवर होणें अपरिहार्य असतें. पण त्याच वेळीं एक गोष्ट दृष्टीआड होऊं देतां कामा नये; आणि ती म्हणजे समाजांतील अंधानुकरणाची प्रवृत्ती. जें होत असतें तें चांगलेंच असलें पाहिजे ही भावना निर्दोष नाही. अपरिचित मार्गावरील दुवाटा हा पुष्कळ वेळां आपल्या यशापयशाची निश्चिती करीत असतो. चुकीचा मार्ग बराच आक्रमिल्यानंतर देखील पुष्कळदां आपल्याला माघारें फिरण्याची अप्रिय वेळ येते, आणि ती टाळण्याचा जितका प्रयत्न करावा तितकी आपली परिस्थिती अधिकाधिक भीतिप्रद होत असते. त्याचप्रमाणें समाजांतील कुणी तरी एकादी व्यक्ति किंवा संप्रदाय विशिष्ट उद्देशानें एकादी गोष्ट करतो आणि मग तो उद्देश दृष्टीआड करून सामान्य जनता त्या गोष्टीचें अमर्याद अनुकरण करूं लागते. मूळ गोष्ट ज्या कारणानें आणि ज्या परिस्थितींत योग्य किंवा समर्थनीय असते तें कारण किंवा परिस्थिती अनुकरणाच्या बाबतींतहि असते असे नाही. या बाबतींतलें एक ठळक उदाहरण म्हणजे चित्रपटतारकांच्या वेशभूषेचें आपल्या समाजांतील सुशिक्षित-अशिक्षितांनीं चालविलेलें अनुकरण. ज्या वर्गांतील स्त्रियांचें अनुकरण केलें जात आहे त्या वर्गांत उघड उघड वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांचें प्रचंड संख्याधिक्य असतें ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे. त्यांच्यांतील केवळ सौंदर्यासाठीं नवनवीन वेशभूषेचे प्रकार निर्माण करण्याची पात्रता अंगीं असलेल्या थोड्याच. त्यांची वेशभूषा निश्चित करण्यांत मुख्यतः दोन गोष्टींचें प्रभुत्व आपल्याला दिसून येईल. त्यांपैकी एक म्हणजे शेवटच्या वर्गाचें 'हाऊस फुल' होण्यासाठीं, औचि-

त्याचा विचार देखील न करतां नट्यांवर दिग्दर्शकांकडून लादण्यांत येणारी कामुक किंवा पुरुषप्रेक्षकांच्या हलक्या, विकारी भावनांना उत्तेजित करणारी वेशभूषा, आणि दुसरें म्हणजे सदासर्वकाळ ती वापरणाऱ्या नट्यांची 'धंदेवाईक' गरज. अशा वळीं सभ्यतेकडे दुर्लक्ष होऊन फक्त लोकांची दृष्टी आकर्षून घेणारी वेशभूषा त्यांनीं केली तर त्यांत नवल नाही. सौंदर्यदृष्ट्या काय केलें पाहिजे या-बद्दल कलात्मक दृष्टीनें शास्त्रशुद्ध विचार करणारे 'कलादिग्दर्शक' आपल्याकडे फारच थोडे आहेत. पण हा एकंदर प्रकार तसल्या वेशभूषेचें अनुकरण करणाऱ्या विवाहित-अविवाहित, सुशिक्षित-अशिक्षित स्त्रियांकडून लक्षांत घेतला जात नाही. मूळ आदर्शच भ्रष्ट, त्या ठिकाणीं अनुकरणांत तरी सदभिरुचि कुठून येणार ? अर्थात् ही आपल्याकडील परिस्थिति आहे.

स्त्रीसौंदर्याविषयींच्या प्रचलित कल्पनांमध्ये अनेक उपांगें आपल्याला आढळतील. त्यांपैकी स्त्रीच्या अंगीं वसत असलेल्या मानसिक गुणांविषयीं पुष्कळ वेळां महत्त्वानें उल्लेख केला जात असतो. वास्तविक स्वभावाची, विचारांची व वागण्याच्या पद्धतींतील सहृदया इत्यादि गुणविशेषांची मोहिनी इतरांवर पडणें ही गोष्ट पुरुष व स्त्री ह्या दोघांसहि समान आहे. सुंदर शरीरापेक्षां व्यवहारांत ह्याच गोष्टींना अधिक महत्त्व असतें. अगदीं सामान्य रूप असणारे पुरुष किंवा स्त्रिया आपल्या अंगच्या इतर गुणांनीं पुष्कळ वेळां अत्यंत सुंदरांना देखील जें महत्त्व, जी लोकप्रियता मिळवितां येत नाही ती मिळवूं शकतात. आणि म्हणूनच मानसिक गुणविशेषांना अतिशय महत्त्व देण्याकडे आपला स्वाभाविक कल असतो.

मानवी आयुष्याच्या शैशव, तारुण्य आणि वार्धक्य यांतील

मधली स्थिती ही आपला सर्वच दृष्टिकोन बदलून टाकीत असते. स्त्रियांच्या सौंदर्याबद्दल अत्यंत उत्तान, शृंगारिक व कामुक प्रदर्शने पुष्कळ वेळां औचित्याचा भंग करून पुरुष कलावंतांकडून निरनिराळ्या माध्यमांच्या द्वारा केली जात असतात त्यांच्या मुळाशी तारुण्यसुलभ अशा विकारी भावना व अशा गोष्टींबद्दल सामान्य जनतेला वाटणाऱ्या आकर्षणाची तीव्र जाणीव ह्या दोन गोष्टींचा प्रामुख्याने असतात. बालवयांत मनुष्य साधारणपणे कलाकृतींना जन्म देण्याच्या परिस्थितीत क्वचितच असतो. तारुण्यांत जगाकडे पाहण्याच्या आपल्या दृष्टीवर लैंगिक प्रवृत्तींनी बरेच स्वामित्व मिळविलेले असते. पुरुष कलावंतांची दृष्टी प्रारंभी तरी प्रायः कामुक असण्याचे हेच कारण. कलेच्या मूलतत्त्वांचा परिचय झाल्यानंतर सौंदर्याबद्दलच्या विकारयुक्त भावनांचा जोर कमी होतो. पण कुणीहि ह्या स्थितीला तारुण्याच्या उन्मादावस्थेत पोचणे कठीण आहे.

तारुण्यांत प्राधान्य मिळालेला हा दृष्टिकोन पुरुषाच्या बाबतीत त्याच्या प्रौढपणी किंवा वार्धक्याच्या स्थितीत देखील संपूर्णपणे बदलत नाही. पुष्कळ वेळां त्याची तीव्रता पूर्वीइतकीच, किंवाहुना वाढलेली, आढळते. याचे कारण प्रायः पुरुषाच्या ठिकाणी फार उशीरांपर्यंत टिकून राहणारी प्रजोत्पादनक्षमता व तिला पोषक अशी मनोवृत्ति. तारुण्यांत अंगवळणी पडलेला स्त्रीकडे पाहण्याचा विशिष्ट प्रकारचा दृष्टिकोन इतक्या दीर्घकालानंतर बदलणे सोपे नसते. कोणतीही संवय (habit) ही वार्धक्यांत बदलणे एकंदरीत कठीणच—आणि म्हणूनच शरिरांतील कामुकतेची तीव्रता कमी झाली तरी प्रवृत्ती मात्र एकदम नाहीशा होत नाहीत.

तारुण्यांत जसे पुरुषांना स्त्रीदेहाबद्दल कुतूहल आणि आकर्षण

वाटते तसेंच पुरुषाबद्दल स्त्रीला देखील वाटलें पाहिजे व वाटतहि असतें. पण तिच्या नैसर्गिक प्रवृत्ती मात्र अत्यंत 'लाजाळू' (shy) आणि आपल्या विकारांचें आणि भावनांचें—कलेच्या द्वारा सुद्धां—प्रदर्शन मांडायला तितक्याशा अनुकूल नसतात. Art lies in concealing art हें तत्त्व पुरुषांपेक्षां स्त्रियांनाच अधिक लागू पडतें. आपल्या भावना शब्दांनीं बोलून दाखवायला ती साधारणपणें तयार नसते, आणि यामुळे ती सूचकतेचाच प्रायः आश्रय करीत असते. पुरुष कलावंत स्त्रीविषयक गोष्टी जितक्या मोकळेपणानें आपल्या कलाकृतींतून प्रकट करीत असतो तितक्या प्रमाणांत पुरुषाविषयींच्या भावना स्त्री कलावंताकडून प्रकट केल्या जाणें संभवनीय नाहीं. स्त्रीच्या ठिकाणीं असणारा स्वयंप्रेरितपणाचा अभाव हेंच याचें खरें कारण. तारुण्यावस्था ही स्त्रीच्या आयुष्यांतून लौकर निवून जात असते, ही गोष्ट देखील लक्षांत ठेवणें महत्त्वाचें आहे.

अवयवांचा रेखीवपणा नसतांना व मानसिक गुणांचा बराच अभाव असतांना देखील कांहीं स्त्रिया पुरुषाचें लक्ष तेव्हांच आकर्षून घेतात. ह्याचें कारण त्यांच्या ठिकाणीं असणारें लैंगिक आकर्षण. ह्याचें स्थान वेगवेगळ्या अवयवांच्या ठिकाणीं असूं शकेल—किंवा नुसत्या दृष्टींतहि त्याची शक्ती प्रतीत होईल. विशिष्ट प्रकारच्या अंगविक्षेपांनीं, पुरुषाकडे पाहण्याच्या विशिष्ट नजरेंतून किंवा फाजील लाघवी बोलण्याचालण्यानें अशा प्रकारच्या आकर्षणांत भर पडत असते. तथापि अशा प्रकारचें आकर्षण स्त्रीच्या ठिकाणीं विशिष्ट वयोमर्यादेंतच असतें असें नाहीं. यौवनप्राप्तीच्या आधीं, किंवा पोक्तपणांत—तारुण्याचा काल संपल्यानंतर देखील—तें कांहीं

स्त्रियांच्या ठिकाणीं आढळते.

स्त्रीदेहाचे कांहीं अवयव निसर्गतःच कामोत्तेजक किंवा ज्यांच्या दर्शनाने किंवा संघर्षणाने पुरुषांच्या वैषयिक वृत्ती चेतविल्या जातात असे असतात. त्यांना उद्दीपक अवयव (erogenous zones) असे म्हणतां येईल. ओठांची विशिष्ट प्रकारची रचना, स्तन, कांख, नितंब इत्यादि अवयवांचे महत्त्व ह्या दृष्टीने फार आहे. अशा अवयवांचे प्रदर्शन करणे किंवा वस्त्राभरणांच्या विशिष्ट पद्धतीने त्या अवयवांना प्राधान्य किंवा प्रकटपणा आणणे, अंग-विक्षेपांनीं त्यांकडे इतरांचे लक्ष वेधणे ह्या गोष्टी, पुरुषाला मोहून घेणाऱ्या स्त्रियांची हुकमी आयुधे होत. स्त्रीसौंदर्याच्या आपल्या रसग्रहणामध्ये लैंगिक व अलैंगिक घटक परस्परांमध्ये इतके गुंतलेले असतात की त्यांचे पृथक्करण करणे मोठेच कठिण काम आहे. सौंदर्यग्रहणाचा आपल्या भावनांशी निकट संबंध असल्यामुळे सौंदर्यकल्पनांचे बौद्धिक दृष्ट्या पृथक्करण करणे अशक्यप्राय होऊन वसते ही त्यांत आणखी एक अडचण असते. तथापि विकार आणि भावना यांमधील भेद नीटपणे लक्षांत आला तर मात्र ही अडचण तितकीशी मोठी वाटणार नाही. ज्या स्त्रियांचे वर उल्लेख केलेले उद्दीपक अवयव निसर्गतः विशेष प्रकट असतात किंवा कृत्रिम उपायांनीं त्यांना प्राधान्य आणलेले असते त्या स्त्रिया सुंदर आहेत अशी कल्पना होणे अगदीं साहजिक आहे. पण थोड्याशा विचारानंतर असले आकर्षण 'सौंदर्याचे आकर्षण' खास नव्हे हे कळून येईल. कारण त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम भावनापेक्षां विकारांना जागृत करण्याचाच असतो.

बाह्य वस्तूंच्या संवेदना आपल्याला पांच ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा होत

असतात. रूप, रस, गंध, ध्वनि व स्पर्श अशा पंचविध संवेदनांनी आपल्याला ज्ञान होत असते. ह्या पांचही प्रकारच्या संवेदनांमध्ये आकर्षक किंवा परावृत्त करणारे असे दोन्ही प्रकारचे गुणधर्म असू शकतात. संवेदना आकर्षक, आल्हाददायक अथवा सुखकारक असल्या तर ती वस्तु आपल्याला आवडते किंवा सुंदर वाटू लागते. उलटपक्षी संवेदना परावृत्त करणाऱ्या असल्या तर आपल्याला त्या वस्तूविषयी तिटकारा वाटू लागतो.

डोळ्यांना कांहीं गोष्टी आवडतात त्याचप्रमाणे कांहीं गोष्टी पाहवत नाहीत. कुरूप किंवा भयानक व्यक्तीकडे पाहणे कुणालाच आवडत नाही. अर्थात् अशा गोष्टींमध्ये वैयक्तिक आवडी-निवडींचे महत्त्व असले तरी कांहीं दृश्ये अशींच असतात कीं तीं सामान्यतः सर्वांनाच आवडत नाहीत. या दृष्टीने विचार करतां मनुष्यदेहाच्या ज्या अवयवांमधून कोणत्याही प्रकारचा स्राव (secretion) होत असतो किंवा ज्या अवयवाचा, शरीराच्या त्वचेपेक्षां भिन्न स्वरूपाचा, आणि थोडाफार नाजुक असा भाग (mucous membrane) अवास्तव रीतीने बाहेर दिसतो अशी अवयवांची ठेवण ही कुणालाही परावृत्त करणारी अशीच वाटते. सौंदर्याच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या जातींचा तौलनिक अभ्यास करतांना ही गोष्ट प्रामुख्याने विचारांत घ्यावी लागते. या कारणामुळेच नाकाची छिद्रे सहज दिसतील अशी नाकाची ठेवण, किंवा बाहेर परतलेले जाड ओठ सौंदर्याला हानिकारक ठरतात. लटक्या हास्याने दंतपंक्तीचे प्रदर्शन करणे हे कांहीं देशांमध्ये शिष्टसंमत असले तरी ते सर्वांनाच आवडेल असे नाही. उलट, ओठ विलग होऊं न देतां मुखावर जे मंदस्मित दिसते ते मात्र कुणालहि मोहक वाटते. त्वचेवर

पडलेले चट्टे किंवा डाग, तसेच शरीरावर आलेली टेंगळें ही पाहणा-
ज्याला ओंगळ वाटतात. अशा प्रकारच्या अनेक गोष्टी सौंदर्य-
विघातक ठरतात.

श. वा. (body odour)— शरीराला येणारा घामट किंवा अन्य
प्रकारचा अप्रिय वास—म्हणजेच दुर्गंधि—, कुणालाच आवडणार
नाहीं. प्रकृतीमधील तात्कालिक स्वरूपाचा विघाड— अपचनादि—
किंवा कायम स्वरूपाचा प्रकृतिदोष, अस्वच्छपणा वगैरे गोष्टींमुळे हि
व्यक्ती अप्रिय होते.

कोमल आणि नादमधुर आवाज स्त्रीच्या आकर्षणांत भर
टाकतो पण पुरुषी किंवा घोगरा आवाज स्त्रीच्या कंठांतून ऐकतांना
आपल्याला कसेसेच वाटते. स्पर्शाबाबत सुद्धा असेच म्हणतां येईल
कीं नाजुकपणाचा अभाव, किंवा पुरुषी राकटपणा स्त्रीविषयींच्या
आपल्या कल्पनांशीं अत्यंत विरोधी आहे. वर उल्लेख केलेल्या गोष्टी
साहजिकच आपल्या मनावर आणि मतावर मोठाच परिणाम करीत
असतात.

पुरुषाला स्त्रीवद्दल वाटणाऱ्या आकर्षणामध्ये, यापूर्वी सांगितल्या-
प्रमाणें, अनेक वेगवेगळीं उपांगें असतात. शिथिल अर्थानें सौंदर्य
हा शब्द वापरला असतां, ज्याचा आपल्याला लाभ व्हावा (posse-
sion) किंवा ज्याचा उपभोग घ्यावा अशी आपल्या मनामध्ये इच्छा
उत्पन्न होते तें सौंदर्य, अशी एक शारीरिक (physical) कसोटी
लावण्यांत येते. अगदीं अप्रच्छन्नपणें सांगावयाचें म्हणजे ज्याचें
चुंबन घ्यावेंसें वाटेल तो सुंदर चेहरा असें अगदीं सोपें गमक
सुचविण्यांत येतें. चांगल्या गोष्टींचा लाभ व्हावा असें जें आपल्या-
ला वाटत असतें तीच प्रवृत्ती अशा दृष्टिकोनाच्या किंवा गमकाच्या

६२६०

मार्गे असते हें सहज लक्षांत येईल. असली इच्छा होणे हें जरी साहजिक असलें तरी तों सौंदर्याचा आवश्यक गुणधर्म (essential or indispensable quality) आहे असें मात्र मानतां येणार नाही. कार्यकारणाचा विचार करतांही अल्पशा भागावरून संबंधाविषयीं अनुमान करण्याचा तर्कदोषहि यांत घडतोच. संगत किंवा सहवास घडावा असें वाटणें ही मानसिक गुणांची कसोटी म्हणून सांगण्यांत येतें; प्रवृत्तीच्या दृष्टीनें ही गोष्ट देखील वरच्या-सारखीच आहे.

व्यक्तीचा स्वभाव त्याच्या चेहऱ्यावर प्रतीत होत असतो अशी आपली सामान्य भावना असते. बऱ्याच अंशीं हें खरेंहि आहे. कुत्सित वृत्तीच्या माणसाचा चेहरा सुतकीच असावयाचा किंवा घमेंडखोर माणसाचा दर्प त्याच्या तोंडावर स्पष्ट दिसावयाचा ही गोष्ट बऱ्याच वेळां अनुभवाला येते. प्रथमदर्शनींच कोणत्याहि व्यक्ती-बद्दल आपलें जें बरें किंवा वाईट मत होतें तें अनुभवावर मुळींच आधारलेलें नसतांहि बऱ्हांशीं बरोबर असतें असा अनुभव येतो. ज्या व्यक्तीबद्दल आपलें चांगलें मत होतें ती व्यक्ती दिसायला सुंदर असतेच असें नाही. परंतु स्वभावांतील आकर्षकपणापुढें शारीरिक वैगुण्य फारसें महत्त्वाचें वाटत नाही. तथापि सौंदर्याच्या शास्त्रशुद्ध चिकित्सेमध्ये स्वभाव ही गोष्ट अत्यल्प महत्त्वाचीच असते. शिवाय अभिनयपटु माणसाचा स्वभाव त्याच्या चेहऱ्यावरून ओळखणें सोपें नसतें. कारण, 'One may smile and smile and be a villain!'

आतांपर्यंत स्त्रीसौंदर्याविषयींच्या, सामान्य लोकांच्यामध्ये रूढ असलेल्या, कल्पनांचें अल्पसें दिग्दर्शन केलें आहे. त्यांपैकी काहीं

कल्पना सौंदर्याच्या शास्त्रशुद्ध विचाराच्या दृष्टीने थोड्याफार महत्त्वाच्या ठरतील तर बऱ्याच कल्पना ह्या दृष्टीने पूर्णपणे आकस्मिक व म्हणून निरुपयोगी ठरतील. आपलें विवेचन शक्य तितक्या निश्चित पायावर आधारलें तरच त्याला सर्वसामान्य चर्चेचे स्वरूप देतां येईल व त्याची शुद्धाशुद्धता अजमावतां येईल. हाच प्रयत्न आतां आपल्याला करावयाचा आहे.

स्त्रीचे दृश्य स्वरूप किंवा त्याबद्दल नेत्रांवाटे येणाऱ्या संवेदना ह्यांचाच आपल्याला आधार घ्यावयाचा आहे, हें प्रथमतः स्पष्ट केलें म्हणजे आपल्या विचारांची दिशा निश्चित करतां येईल. कारण व्यवहाराच्या दृष्टीने विचार करतां, दृष्टीच्या द्वारा येणाऱ्या संवेदना इतर ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा येणाऱ्या संवेदनांपेक्षा अधिक महत्त्वाच्या असतात. लहानपणापासून दृष्टिगम्य संवेदनांवरून वस्तूंच्या इतर गुणांविषयींची अनुमाने अनुभवाने आणि अंदाजाने काढण्याची संवय आपण स्वतःला लावून घेत असतो आणि इतर कोणत्याहि ज्ञानेंद्रियापेक्षा डोळ्यांचा उपयोगच आपण अधिक प्रमाणांत करीत असतो.

स्त्रीसौंदर्याविषयीं बोलतांना स्त्रीच्या पार्थिव देहाबद्दलच सामान्यतः आपण चर्चा किंवा चिकित्सा करीत असतो आणि तो देह आपणाला कसा दिसतो हेंच मुख्यतः आपण ध्यानांत घेतो. ध्वनि, स्पर्श, गंधादि विषयींचे विचार अशा वेळीं गौणच मानले जातात. अर्थात्, आपल्या चर्चेचा मुख्य विषय म्हणजे स्त्रीदेहाचे दृश्य सौंदर्य हाच होय.

या ठिकाणीं एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे ती ही कीं सामान्यतः सौंदर्याची जाणीव सर्वासच असली तरी त्यामध्येहि प्रमाणा-

चा फरक खचित राहणार. ज्यांची सौंदर्यदृष्टी अधिक घटलेली (developed) असेल त्यांच्या मताला अधिक महत्त्व दिले पाहिजे. या दृष्टीने सामान्य प्रेक्षकापेक्षां प्रत्यक्ष सौंदर्यनिर्मिती करणाऱ्या कलावंताच्या दृष्टीला अधिक प्राधान्य देणे क्रमप्राप्त आहे. कारण एक तर कलावंताला इतरापेक्षां सौंदर्याची जाणीव (aesthetic consciousness) अधिक असते व त्याशिवाय ते सौंदर्य कशामुळे निर्माण झाले ही गोष्ट देखील त्याला चिकित्सक बुद्धीने ओळखावी लागते. म्हणजेच, त्याला सौंदर्याचे पृथक्करण करावे लागते किंवा त्याचा कार्यकारणभावहि समजून घ्यावा लागतो. या कारणामुळे स्त्रीच्या दृश्य सौंदर्याविषयीं चित्रकार व शिल्पकार यांच्या मताला सामान्य माणसाच्या मतापेक्षां केव्हांहि अधिक महत्त्व दिले पाहिजे. 'सौंदर्याची कल्पना' हा शब्दप्रयोग चापरतांना अर्थातच चित्रकार व शिल्पकार यांनी मान्य केलेली कल्पना असे गृहित धरून चालले पाहिजे. मात्र सर्वच चित्रकारांना किंवा शिल्पकारांना सौंदर्याचे मूलग्राही स्वरूप कळलेले असते अशांतला भाग मुळींच नाही : कोणत्याहि प्रांतांत अस्सलापेक्षां नकली मालाचाच भरणा अधिक असतो असेच अनुभवास येईल. यामुळे कलावंत म्हणविणाऱ्यांपैकीं खरे कोणते व बनावट कोणते हे पारखणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आणि हे पारखण्यासाठी त्या त्या कलांच्या मूलतत्त्वांची ओळख करून घेणे अगत्याचे आहे.

भक्तिमार्गाने (mysticism) अंतिम सत्याचे ज्ञान करून घेणाऱ्या व्यक्तींना ते ज्ञान कोणत्याहि बौद्धिक चिकित्सेच्या द्वारा होत नसते. त्यांच्या भावना किंवा प्रबल अशी आध्यात्मिक शक्ती

व श्रद्धा यांच्या बळावरच त्यांना ते होत असतें. आपल्याला ज्ञान कसे झालें हें त्यांचें त्यांनाच सांगतां येणार नाहीं. कलावंताला होणारें सौंदर्यज्ञान हें देखील अशाच प्रकारें होत असतें : कोणत्याहि वस्तूमधील सौंदर्य त्याला प्रथमदर्शनीच पटतें आणि त्याला त्यापासून आनंद होतो. पण जेव्हां तो प्रत्यक्ष कलाकृती निर्माण करूं लागतो तेव्हां मात्र चिकित्सक बुद्धीचा थोडाफार उपयोग त्याला करावाच लागतो; आणि या ठिकाणीच शास्त्राची जोड कलेला मिळते. जें आपल्याला पटलें तें दुसऱ्याला समजावून देतांनाच त्याविषयीचें शास्त्र निर्माण केलें जात असतें.

देहाचें सौंदर्य पारखतांना आपल्याला अनावृत (nude) देहच लक्षांत घेतला पाहिजे. पूर्वग्रह व अज्ञान यांमुळे अनावृत व नग्न (naked) या दोहोंमधील फरक आपल्या लक्षांतच येत नाहीं. निसर्गानें निर्माण केलेल्या सौंदर्याची चिकित्सा करावयाची असेल तर तें निसर्गानें जसे निर्माण केलें व वाढविलें त्याच स्थितींत त्याबद्दल विचार झाला पाहिजे. मानवी समाजरचनेनें आपल्या स्वास्थ्यासाठीं व सुधारणेच्या दृष्टीनें प्रगतीसाठीं जे आचारधर्म निर्माण केले त्यांपासून मानवी आयुष्याला अनेक प्रकारचा कृत्रिमपणा आला. वेशभूषा, अलंकार वगैरे गोष्टी अर्थातच कृत्रिम, मानवनिर्मित अशा आहेत. त्या अयोग्य किंवा अनिष्ट आहेत असें म्हणण्याचा उद्देश मुळींच नाहींत. पण निसर्गनिर्मित गोष्टींच्या बदलची सौंदर्यचिकित्सा त्यांच्या नैसर्गिक स्थितीवरच आधारली पाहिजे. तेव्हां 'अनावृत' म्हणजे निसर्गानें निर्मिलेल्या स्थितींत, कृत्रिमतेपासून अगदीं अलिप्त, असा अर्थ घ्यावयाचा. पण 'नग्न' ह्या शब्दाच्या अर्थामध्ये लज्जा, शालीनता, सभ्यता इत्यादि सामाजिक सद्गुणांच्या

दृष्टीने अवश्य होऊन बसलेल्या वस्त्रांचा त्याग केलेला अशी कल्पना अंतर्भूत असते. अर्थात् नग्न ह्या शब्दाचा अर्थ थोडासा हलक्या प्रतीचा आणि म्हणून आक्षेपार्ह आहे. सौंदर्यमीमांसेला 'नग्न'पणाशी तत्त्वशः कांहींएक कर्तव्य नाही. प्रसंगोपात्त एकाद्या स्त्रीला आलेली नग्नता चित्रामध्ये तपशीलाचा एक भाग म्हणून दाखवितां येईल पण केवळ नग्नतेच्या प्रदर्शनासाठींच चित्रनिर्मिती करणें मात्र सद-भिरुचीचें लक्षण खासच नव्हे; कारण विकारी वृत्तींना चेतविणें एवढाच हेतु त्यांत असतो.

“The Nude is the purest expression of Art, because it is truth, and it is truth because, deep down in the throbbing heart, the cry of the flesh and the worship of the beautiful—the slumbering aestheticism that is inherent in all of us and that we call love

... .. In the Nude Art the Artist is striving to strike a corresponding chord of sympathy in the observer, to expose the soul of feeling. He sees in the soft curves of the woman, appeal; and in the more hardened statue of man—response. And in the combination of these two romance or tragedy—a medley of passions and emotions: Parenthood, sorrow, hope, and a magnificent humanity with boundless possibilities of physical and spiritual perfection”

A. A. Braun: The Human Form in Art.

वरील उताऱ्यांतील अर्थ कलात्मक दृष्टी नसलेल्या सामान्य वाचकांच्या लक्षांत पूर्णत्वानें येणें सोपें नाही. अनावृत देहाचें महत्त्व कलेमध्ये कोणत्या प्रकारचें असतें आणि त्यामागील नीतिकल्पना (The Ethics of Nude Art) काय याविषयी विचार करतांना वरील उताऱ्यांचा फार उपयोग होण्यासारखा आहे.

कै. राजकवि तांबे यांचे विचारहि या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटल्या-
वरून येथे देत आहे.

“अनावृत पार्थिव देह हा ईश्वरनिर्मित सौन्दर्याची प्रतिमा म्हणून
व प्रमाणबद्धता, रचनासौष्टवादिःतत्त्वांच्या आविष्काराचें प्रतीक या
दृष्टीने कलावंताच्या आनंदाचें स्थान होऊं शकेल. अशा तत्त्वांवर
अधिष्ठित अशा सौंदर्याच्या शोधांत भ्रमणाच्या कलावंताला, समजा,
एका शरीराच्या ठिकाणीं सौंदर्य आढळलें; त्यापेक्षां अधिक दुस-
ऱ्यांत आढळलें, त्याहिपेक्षां सरस असें तिसऱ्यामध्ये दिसून आलें.
पण अशा अनेकांमध्येहि काहींतरी उणीव, काहीं वैगुण्य, आढळत
राहिलें. तेव्हां ह्या सदोष, अपूर्ण अशांच्यावरून तो कलावंत पुढें
आपोआपच पूर्णत्वाच्या शोधांत, निर्दोष सौंदर्याच्या कल्पनेचें मनन
करतांना, अंतर्मुख होत जातो. आणि अखेर त्याचें मन उन्नत होत
होत एका विशिष्ट स्थितीवर येऊन पोचलें म्हणजे अगदीं निर्दोष
असें दैवी सौन्दर्य त्याच्या दृष्टीपुढें आपोआप उभें राहतें—त्याच्या
चिंतनाची परिणति म्हणून तें त्याला ‘खुलें’ (reveal) होतें. अशा
वेळीं त्या मनोज्ञ व कल्पनागोचर अशा स्वरूपाला त्याच्या दृष्टी-
पासून लपवून ठेवणारीं गतानुगतिक रूढ कल्पनांचीं, अज्ञानाचीं,
संस्कारांचीं सर्व आच्छादनें एकामागून एक गळून पडतात. सूर्याच्या
किरणांनीं धुकें वितळून जावें त्याप्रमाणेंच खऱ्या सौन्दर्यज्ञानाचे
वेळीं सर्व रूढ कल्पनांचीं पटलें दूर होऊन तें स्वरूप आपल्या
दैवी वैभवांत, अगदीं अनावृत स्वरूपांत, दृश्यमान होतें. पाश्चात्य
वाङ्मयांत कलावंताच्या हृदयाची खरी कल्पना देणारी एक कथा
आहे. एका शिल्पकारानें दीर्घकालपर्यंत अविरत श्रम करून सौन्दर्य
व यौवन यांनीं संपन्न अशी एक अनावृत स्त्रीप्रतिमा बनविली. त्याच्या

मनाप्रमाणें ती पूर्ण झाल्यावर तो इतका हर्षनिर्भर झाला कीं अष्टौ-
प्रहर तो तिच्याकडे पाहात बसलेला दिसे. ती प्रतिमा म्हणजे
त्याचा जीव, त्याचा सारा आनंद होऊन राहिली. त्याच्या ह्या
तादात्म्यामुळे ती अचल अशी पाषाण-प्रतिमा नसून प्रत्यक्ष जिवंत
आहे असा भास त्याला झाला; तो इतका कीं, बाहेरच्या हिम-
वृष्टीचा, कडाक्याच्या थंडीचा तिला उपसर्ग होईल, या भीतीनें
त्यानें आपल्या अंगावरच्या लोंकरीच्या पायघोळ अंगरख्यानें तिच्या
त्या निर्दोष देहाला झांकून टाकले. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तो
शिल्पकार स्वतः मात्र त्या प्रतिमेच्या पायांशीं थंडीनें गारठून मरून
पडलेला आढळला. ह्या दृष्टान्तावरून कलावंताच्या मनोभूमिकेची
थोडीफार कल्पना येण्यासारखी आहे.”

हा प्रश्न एवढ्या विस्तारानें येथें चर्चिण्याचें कारण असें कीं
अनावृत देहाचें चित्रण करणें किंवा त्यावरून सौन्दर्यचिकित्सा
करणें ह्या गोष्टी कलेच्या प्रान्तांत जरी बऱ्याच रूढ झालेल्या असल्या
तरी त्याबद्दल सामान्य लोकांचें मत फारसें अनुकूल आहे असें
म्हणतां येणार नाही. आणि जें कलेच्या प्रान्तांत योग्य व समर्थनीय
ठरेल तें सामान्य व्यवहारांत तसें ठरेल असें नाही. यामुळे अना-
वृत देहाचीं चित्रे किंवा शिल्पकलाकृति यांचें प्रदर्शन करतांना
औचित्याचा विचार करणें अत्यंत अगत्याचें असतें. सवंग लोक-
प्रियतेच्या मार्गे लागलेल्या व ‘विकतें तें पिकतें’ अशी स्वतःची
दिशाभूल करून घेऊन स्थलकाल न पाहतां कलेच्या नांवाखालीं
नग्नतेचें प्रदर्शन मांडणाऱ्या नकली किंवा बनावट कलावंतांकडून
कलेच्या खऱ्या स्वरूपाबद्दल अनेक प्रकारचे गैरसमज प्रसृत केले
जात असतात. आणि त्यामुळे कलेविषयीं व विशेषतः ‘अनावृत’

पणाविषयी लोकमत अधिकच विथरत जाऊन बहुजनसमाजाची दृष्टी एकतर अत्यंत सनातनी व अंध बनते किंवा दुसऱ्या टोकाला जाऊन अत्यंत हीन व गलिच्छ असें कामुक स्वरूप धारण करते. हीं दोन्ही टोके सौन्दर्यविचाराला विघातक आहेत. यासाठी 'अनावृत'तेच नीतिशास्त्र (The Ethics of Nudity) खरोखर काय आहे याचा नीट विचार केला पाहिजे. पण तो विचार पूर्णत्वाने करणे ह्या पुस्तकाच्या कक्षेबाहेरच असल्यामुळे त्या विषयाचे थोडक्यांत दिग्दर्शन केले आहे.

चित्रकला आणि शिल्पकला ह्या दोन कला स्थिर अशा जड वस्तूंमधील सौन्दर्याचा आविष्कार करण्याची साधनें होत. नृत्याच्या द्वारा प्रतीत होणारे लालित्य हा स्वतंत्र चर्चेचा विषय आहे, तथापि अस्थिर किंवा गतिमान जड वस्तूंच्याविषयी विचार करावयाचा तो देखील थोड्याफार प्रमाणांत वरील दोन कलांच्या साहाय्याने आपल्याला करता येईल. चित्रमालिका विशिष्ट प्रकारे डोळ्यांपुढून नेल्याकारणाने जो दृष्टिविभ्रम उत्पन्न होतो त्यामुळेच चलच्चित्रपटांची निर्मिती हाऊं शकली हे ध्यानांत घेतले असता वरील विधान समजण्याला कठीण पडणार नाही. शिवाय सार्थ स्थिरचित्रेहि गतिसूचक असू शकतात हे आपण प्रत्यही पाहतो.

चित्रकलेमध्ये छायालेखनाचा अंतर्भाव होतो किंवा नाही, ह्या प्रश्नाचे उत्तर आतां निश्चितपणे असें मिळाले आहे कीं छायालेखन ही केवळ यान्त्रिक गोष्ट नसून ती देखील एक कला आहे; आणि छायालेखनाच्या साहाय्याने उत्कृष्ट प्रकारची, कलापूर्ण अशी चित्रनिर्मिती होऊं शकते. रचनांतत्र हे चित्रकलेमध्ये जितके महत्त्वाचे तितकेच छायालेखनामध्येहि त्याचे महत्त्व आहे, आणि

हें महत्त्व ज्यांनीं ओळखलें आहे ते छायालेखनाच्या द्वारा कलात्मक छायाचित्रें निर्माण करूं शकतात. चित्रकाराप्रमाणेंच छायालेखकाला देखील चित्रविषयाशीं तद्रूप व्हावें लागतें आणि त्यांतील माधुर्य बरोबर ओळखून छायाचित्रामधून त्याचा आविष्कार करावयाचा असतो. पण कलावंताची दृष्टी असलेला छायालेखकच हें करूं शकतो; इतर छायालेखक नुसती यान्त्रिक प्रतिकृती आपल्यापुढें ठेवीत असतात.

आपल्या दृश्य संवेदना त्रिदिशात्मक असतात. लांबी, रुंदी व जाडी ह्या त्या तीन दिशा किंवा परिमाणें होत. चित्रकार किंवा छायालेखक दोनच परिमाणांनीं (लांबी आणि रुंदी) मर्यादित अशा पृष्ठभागावर, अनेक रंगांच्या साह्याने किंवा कमीजास्त जाडीच्या रेषांनीं, अथवा एकाच रंगाच्या पण कमीअधिक घनतेच्या (फिकट किंवा दाट) छटांनीं तिसऱ्या परिमाणाचा आभास उत्पन्न करीत असतो. पण त्याच वेळीं, वापरलेल्या पृष्ठभागाला जी मर्यादा त्यानें घातलेली असते ती चित्र पाहणाऱ्याच्या दृष्टीलाहि बंधनकारक असल्याकारणानें चित्राचें रसग्रहण करणें ही गोष्ट देखील अधिक सुलभ होत असते. शिल्पकाराची निर्मिती वस्तुतः त्रिदिशात्मक असूनदेखील त्याची कलाकृती पाहणाऱ्यांना तो असली मर्यादा घालूं शकत नाही. यामुळें शिल्पकलाकृती सर्वच बाजूंनीं परिपूर्ण व निर्दोष करण्याची जबाबदारी त्याच्यावर येऊन पडत असते : नुसता आभास उत्पन्न करण्याची सवलत त्याला नसते. पण त्याचबरोबर सौन्दर्याविष्काराच्या दृष्टीनें त्याला अधिक वाव मिळतो, व यामुळें त्याच्या निर्मितीमध्ये प्रतीत होणारें सौन्दर्य पाहणाऱ्याच्या दृष्टिकोनावरोबर वेगवेगळें स्वरूप धारण करीत असतें आणि हे

सर्व संभाव्य दृष्टिकोन शिल्पकाराला आधीपासून ध्यानांत आणावे लागतात.

तथापि चित्रकला आणि शिल्पकला यांच्या सदरांत मोडणाऱ्या कलाकृती नेहमीं त्रिदिशात्मक—आभासाने किंवा प्रत्यक्षांत—असतातच असे नाही. चित्रकलेमध्ये कांहीं प्रकार केवळ द्विदिशात्मक आविष्काराचे असतात. त्यांमध्ये लांबी व रुंदी हीं दोनच परिमाणे कल्पिलेलीं असतात. शोभेच्या वेलबुड्या किंवा नक्षी, रांगोळ्यांचे प्रकार वगैरे द्विदिशात्मक असतात. त्यांना patterns म्हणतात. शिल्पकलेमध्ये देखील एका सपाट पृष्ठभागावर अल्पसा उठाव अगर खोलपणा आणून आकृतींचा आभास उत्पन्न केलेला असतो. त्या पृष्ठभागाला जी सीमा किंवा भूमितिदृष्ट्या जी आकार-मर्यादा दिलेली असते तिच्यामध्येच शिल्पकाराने आपले रचनाकौशल्य दाखवावयाचे असते. अशा प्रकाराला relief work म्हणतात.

शिल्पकलेमध्ये रंगाचा प्रश्न सहसा उद्भवत नाही आणि जेव्हां तो उद्भवतो तेव्हां तो गौण असतो. मूर्तिकाराने रंगीत मूर्ती केल्या तरी त्या मूर्तींची घडण हीच केलेल्या दृष्टीने महत्त्वाची गोष्ट गणली जाते. चित्रकलेमध्ये मात्र रंगाचा प्रश्न उद्भवतो आणि बऱ्याच वेळां तो फार महत्त्वाचा होऊन बसतो. रंगांची मोहिनी सर्वांवरच पडते आणि रंगांची निवड ही चित्रकलेमध्ये फार महत्त्वाची गोष्ट समजली जाते. तथापि ज्या आकारावर अथवा घडविलेल्या आकृतीवर रंग अधिष्ठित झालेले असतात त्या आकृतीला कांहीं ते गौणत्व आणू शकत नाहीत. आकृतीखेरीज किंवा स्थलमर्यादेखेरीज रंगविचार व्यवहाराच्या दृष्टीने अशक्यच आहे. थोडेसे पुढे जाऊन असे म्हणतां येईल कीं केलेल्या दृष्टीने आकृ-

तीला (form) स्वतंत्र अस्तित्व असतें पण रंगांचें अस्तित्व मात्र आकृतीवरच अधिष्ठित राहणार. रंगाला स्वतंत्र अस्तित्व कलेच्या दृष्टीनें नाहीं. शिवाय रंगाची मोहिनी वैषयिक (sensuous) असते, ती बौद्धिक नसते असाच सिद्धान्त कलेच्या ग्रान्तांत आतां मान्य करण्यांत आला आहे. याचें कारण असें कीं एकाच चित्रांतील किंवा दृश्यामधील वेगवेगळे रंग एकाच रंगाच्या (monochrome) निरनिराळ्या घनतेच्या छटांच्या साह्यानें सूचित करतां येतात. चित्रकलेची चिकित्सा करतांना चित्रामधील समतोलपणा पाहण्यासाठीं हीच कसोटी लावण्यांत येत असते. एकाद्या व्यक्तीचें सौंदर्य तिच्या छायाचित्रावरून किंवा एकरंगी चित्रावरून वरेंचसें अजमावतां येतें. कारण छायाप्रकाशांच्या साह्यानें त्या व्यक्तीच्या शरीराची किंवा अवयवांची घडण पूर्णपणें प्रतीत होऊं शकते. त्यासाठीं अनेक रंगांची आवश्यकता मुळींच नसते.

वरील विवेचनावरून सौंदर्यमीमांसेमध्ये रंगाचें वास्तविक महत्त्व किती याची थोडीशी कल्पना येण्यासारखी आहे. रंगांच्यापुरतें एकादें चित्र अगदीं उत्कृष्ट असूनसुद्धां आकृतिदोषामुळे (defective outline) अथवा रचनादोषामुळे (defective composition) तें चित्र हिणकस किंवा हलक्या प्रतीचें ठरेल. कुणावरहि त्याची मोहिनी पडणार नाहीं. तसेंच अंगकांति रंगाच्या दृष्टीनें कितीहि समृद्ध असली तरी शरीर बेडौल असलें तर त्याचें आकर्षण नष्टप्राय होत असतें, हा नित्यांतला अनुभव आहे. अर्थात् रंगाचें महत्त्व हें स्वरूपाच्या महत्त्वापेक्षां कमी असतें हें सहज दिसून येईल.

चित्रकला आणि शिल्पकला यांमध्ये सौंदर्यनिर्मितीच्या दृष्टीनें

कोणत्या गोष्टींना प्राधान्य असतें ह्याचा काहीशा विस्तारानें विचार करण्याचें कारण असें कीं स्थिर पार्थिव सौंदर्याचा अविष्कार करणाऱ्या ह्या दोनच कला आहेत. अर्थात् त्या कलांमधून प्रतीत होणारें सौंदर्य कोणत्या गोष्टींवर आधारलेलें असतें हें समजून घेतलें तर आपल्या सौंदर्यचिकित्सेला योग्य वळण लागण्याचा संभव आहे. वर उल्लेखिलेल्या दोन कलांच्या मूलतत्त्वांचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं त्यांच्या द्वारा प्रतीत होणारें सौंदर्य ज्या अनेक गोष्टींवर किंवा उपांगांवर अवलंबून असतें त्यांची महत्त्वाच्या दृष्टीनें खालीलप्रमाणें वर्गवारी लावतां येईल.

(१) प्रमाणवद्धता : कोणत्याहि गोष्टींतील शाश्वत सत्य शोधून काढावयाचें असेल तर आपल्याला तत्त्वज्ञान्याच्या तर्कशुद्ध व सत्यान्वेपी दृष्टिकोनाचाच अवलंब करावा लागतो. आवश्यक घटक कोणते आणि आकस्मिक घटक कोणते हें ठरवितांना अत्यंत चिकित्सक बुद्धीनें हरेक घटकाचें मूल्यमापन करणें हें अपरिहार्य असतें. उपलब्ध असलेल्या सर्व कलाकृतींचें परिशीलन केलें असतां सौंदर्याचें अधिष्ठान प्रमाणवद्धता आणि समतोलपणा या दोन गुणांवरच मुख्यतः असतें ही गोष्ट तत्त्वज्ञानी प्रवृत्तीच्या ग्रीक लोकांनींच बरोबर ओळखली होती असें दिसून येईल. त्यांनीं आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवलेलें गमक कोणत्याहि देशांतील व कोणत्याहि कालांतील कलाकृतींच्या परीक्षणाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें असें मानलें जात आहे. आणि त्या काळीं निर्माण झालेल्या शिल्पकलाकृती अद्यापहि जगांतील सर्वांत अधिक मानाचें स्थान मिळवून बसल्या आहेत.

प्रमाणवद्धता हा सौंदर्याचा आत्मा आहे. कारण त्या एका

गुणाच्या अभावीं सौन्दर्यकल्पनेमध्ये समाविष्ट होणारे इतर सर्व तप-
शील परिणामशून्य ठरतात. प्रत्येक जातीमध्ये शारीरिक वैशिष्ट्ये
असतात आणि तीं वैशिष्ट्ये जास्तीत जास्त प्रमाणांत ज्या व्यक्ती-
मध्ये आढळून येतात ती व्यक्ती त्या जातीपुरती सुंदर समजण्यांत
येते ही गोष्ट यापूर्वीच सांगितली आहे. तथापि सौन्दर्याविषयीची
ही कल्पना व्यापक स्वरूपाची नसून शास्त्रीयदृष्ट्या सदोष आहे.
जगांतील सर्व जातींचे उत्कृष्ट नमुने एकत्र आणून त्यांमध्ये सरस-
नीरस ठरवावयाचें झालें तर अशा वेळीं जातिनिष्ठ कल्पनांना
आपल्या चिकित्सेमध्ये मुळांच स्थान मिळणार नाही, आणि मिळतां
कामा नये. कोणत्याहि गोष्टींतलें अंतिम सत्य हें एकच असलें
पाहिजे व त्याची चिकित्सा देखील जातिनिरपेक्ष दृष्टीनें करतां आली
पाहिजे, तरच त्याला तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें कांहीं महत्त्व. सौंदर्य-
शास्त्र हा तत्त्वज्ञानाचाच एक विभाग आहे. नीतिशास्त्र, ब्रम्हशास्त्र
इत्यादि इतर विभागांविषयीं जितका विचार आतांपर्यंत झालेला
आहे तेवढा विचार सौंदर्यशास्त्राबद्दल झालेला नाही हें खरें आहे.
पण ही एक आकस्मिक स्वरूपाची गोष्ट आहे असेंच म्हटलें
पाहिजे. तथापि ह्या शास्त्राकडे आतां लोकांचें लक्ष वेधूं लागलें
असून उत्तरोत्तर त्याची वाढ होण्याचाहि बराच संभव आहे.

जगाच्या पाठीवर अस्तित्वांत असलेल्या सर्व जातींमधील सुंदर
स्त्रिया एकत्र आणल्या असतांना त्यांच्यामध्ये सौंदर्याच्या दृष्टीनें
अनुक्रम लावतां येतो व तो पाहतांक्षणीं सहज पटण्याजोगा असतो.
अर्थात् हा अनुक्रम लावतांना नकळतच आपल्या मनांत प्रच्छन्न-
पणें काम करीत असणारी प्रमाणबद्धतेची कल्पना आपल्या
मनावर मोठाच परिणाम करीत असते. सर्वांत सुंदर स्त्री देखील

प्रमाणवद्धतेच्या दृष्टीने अगदीं निर्दोष असेल असें मानण्याचें कारण नाही. पण प्रमाणवद्धतेच्या आपल्या मनांतल्या कल्पनेशीं ती जास्तीत जास्त जवळ असेल.

प्रमाणवद्धता म्हणजे अवयवांची एकमेकांशीं आणि एकंदर शरीराशीं परिमाणाच्या अथवा मोजमापाच्या दृष्टीने असणारी सुसंगती. अशा प्रकारची सुरम्य सुसंगति हेंच सौन्दर्याचें सर्वांत महत्त्वाचें अधिष्ठान होय. ह्याचें कलात्मक, व्यापक ज्ञान सामान्य माणसांना नसलें तरी त्याची मर्यादित जाणीव सर्वांनाच असते.

अगदीं अलीकडे, कोणत्याना कोणत्या तरी गूढ नांवाखाली किंवा प्रथेखाली जन्मलेली, सहज कळून येण्याजोगी व बुद्धिपुरस्सर अवलंबिली जाणारी प्रमाणहीन. किंवा निश्चितपणें विकृत स्वरूपाची चित्ररचना चिरकाल टिकाव धरूं शकणार नाही. कारण तिच्या मधील कल्पित गुणांपेक्षां तिच्यातील स्पष्टपणें दिसून येणारे दोषच अधिक मोठे असून त्यांची उपेक्षा फार काल होणें शक्य नाही. अशा चित्ररचनेमार्गे कांहीं तत्त्वज्ञान किंवा पद्धतशीर विचारसरणी आहे असें कल्पिलें, प्रमाणवद्धतेला अजिबात डावलून चित्रित केलेल्या, असंभाव्य वाटण्याइतक्या कृश किंवा विकृत देहदृष्टीच्या द्वारा आणि तितक्याच विकृतपणें चितारलेल्या चेहऱ्यावरील अत्यंत सूक्ष्म असा जो भाव निदर्शनाचा प्रयत्न त्याच्या द्वारा आत्म्याचें प्रतिबिंब किंवा आविष्कार करण्याची ही नवी कला आहे असें क्षणभर मानलें तरी देखील पार्थिव देहाला दिलेलें गौणत्व हा विचाराचा व विवाद्य असा मुद्दा राहतोच. अज्ञेयत्व किंवा कमालीचा गूढपणा म्हणजेच उच्च प्रतीची कला ही कल्पना सर्वमान्य होणें शक्य नाही.

(२) रेखीवपणा (modelling): अवयवांचा रेखीवपणा अगर घोटीवपणा हा सौंदर्याच्या दृष्टीने प्रमाणबद्धतेच्या खालोखाल महत्त्वाचा गुण मानला जातो. रेखीवपणाचा विचार प्रत्येक अवयवापुरता स्वतंत्रपणे करता येतो. सर्वच अवयव रेखीव असले तर व्यक्तीच्या सौंदर्यात निःसंशय पुष्कळच भर पडते, पण एकादा अवयव जरी रेखीव असला तरी त्याची मोहिनी पाहणाऱ्यावर पडल्याखेरीज राहत नाही. तथापि चेहऱ्यावरील अवयवांचा रेखीवपणा हा सर्वांत आधी ध्यानांत येतो. या कारणाने चेहरा रेखीवपणा-मुळे सुंदर असला तर इतर अवयवांकडे थोडेफार दुर्लक्ष होतें व सामान्यतः सुंदर चेहऱ्याच्या व्यक्तीला सुंदर मानण्यांत येतें. तथापि अवयवांच्या रेखीवपणाला प्रमाणबद्धतेचे पाठबळ नसेल तर मात्र त्याचे महत्त्व एकदम कमी झाल्याशिवाय राहत नाही. डोळे रेखीव असूनहि जर एकंदर चेहऱ्याच्या मानाने फार लहान किंवा प्रमाणाबाहेर मोठे असतील तर त्यांच्या सौंदर्यगुणाला बाध आल्याशिवाय राहणार नाही. इतर अवयवांच्या बाबतीत हाच नियम लागू पडतो.

(३) रंग व त्वचेचा मोहकपणा : प्रमाणबद्धता व रेखीवपणा ह्यांच्या बाबतीत आढळून येणारी सर्वसामान्यता रंगाच्या किंवा त्वचेच्या गुणांमध्ये सांपडणार नाही. कारण भौगोलिक परिस्थिती, हवामान आणि जातीची वैशिष्ट्ये इत्यादि अनेक घटकांचा या ठिकाणी विचार करावा लागतो. सामान्यतः गौरवर्ण सर्वांनाच आवडत असला तरी त्यामध्येहि शुद्ध व तेजस्वी रंगालाच अधिक गुण दिले जातात. चित्रकलेच्या दृष्टीने गौरवर्ण म्हणजे कांहीं शुद्ध सफेत रंग नव्हे. रुधिराभिसरणादि कारणांमुळे शरिराच्या वेगवेगळ्या अवयवांना निरनिराळ्या रंगाच्या छटा प्राप्त होत असतात आणि

अशा रंगसमृद्धीने व त्याबरोबरच पुष्कळ वेळां आढळणाऱ्या रंग-संगतीने आकर्षकतेत पुष्कळ भर पडत असते. त्वचेचा स्निग्धपणा, मऊपणा, नाजुकपणा व तेजस्वीपणा इत्यादि गुण आकर्षणांत निश्चितपणें भर टाकीत असतात.

रंग हा जितका बरबरचा (superficial) आहे तितकाच तो स्वभावतः चंचलहि असतो. अंगकांति ही वयोमानाप्रमाणें जशी वेगवेगळें स्वरूप धारण करते त्याचप्रमाणें हवामानाचा देखील तिच्यावर परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. पण मनोविकार आणि भावना यांच्या उठावणीमुळे शरिरावर व विशेषतः चेहऱ्यावर रंग-पालट होतो तो मात्र अतिशय त्वरेनें होत असतो. हा रंगपालट जरी क्षणभंगुर असला तरी त्यापासून, त्या वेळापुरतें कां होईना, व्यक्तीच्या ठिकाणीं विशेष असें आकर्षण उत्पन्न होतें. कोणत्याहि प्रकारच्या भावना चेतविल्या गेल्या तर, एरवीं अगदीं सामान्य दिसणाऱ्या व्यक्तीच्या ठिकाणीं सुद्धां, नवीनच आकर्षकपणा निर्माण होतो. मात्र हा भावनांचा उठाव खरोखरीचा किंवा प्रामाणिक पाहिजे; त्यांत दांभिकपणा अगर कृत्रिमपणा असतां कामा नये. भावनांचा अथवा मनोविकारांचा प्रभाव असेपर्यंत हा फरकहि अस्तित्वांत राहतो.

अंगकांति निसर्गतः कशीहि असली तरी निरोगीपणामुळे त्या व्यक्तीच्या ठिकाणीं असणारें तेज हें कोणाच्याहि डोळ्यांत भरण्यासारखेंच असतें. आरोग्याचें आकर्षण हें मुख्यतः त्वचेवरील रंगाच्या व तेजस्वीपणाच्या द्वारा प्रतीत होत असतें.

(४) डौल (grace) आणि लयबद्धता (rhythm): व्यक्तीच्या आकर्षकपणामध्ये भर टाकणाऱ्या ज्या अनेक गोष्टी आहेत त्यांत

डौलदारपणाचा समावेश अवश्य केला पाहिजे. उभें राहण्याची विशिष्ट प्रकारची पद्धत किंवा कोणत्याहि स्थितीमध्ये मोहक वाटण्याजोगी लकब (pose), एरवीं सामान्य वाटणाऱ्या व्यक्तीच्याहि ठिकाणी, सौंदर्याभास निर्माण करूं शकते. शरीरसौष्ठव (लैंगिक आकर्षणाच्या अर्थानें नव्हे) सर्वांमध्ये कमीजास्त प्रमाणांत असतें पण त्याचा योग्य असा आविष्कार ज्या स्थिर अथवा गतिमान् स्थितीमध्ये होत असतो त्यालाच आपण डौल म्हणतो. लयबद्धता ही गतिमान् स्थितींतील डौल आहे असेंहि म्हणतां येईल. चालण्याच्या किंवा हालचालींच्या जशा आकर्षक रीति किंवा प्रकार असतात तसेच निश्चितपणें बेडौल असेहि प्रकार असतात. स्त्रीच्या विषयीं आपल्या ज्या अपेक्षा व कल्पना असतात त्यांमध्ये मार्दव आणि सुरम्य लालित्य हे दोन महत्त्वाचे गुण आहेत. हे दोन गुण ज्या प्रकारच्या गतीनें किंवा हालचालीनें खुलून दिसतील ती पद्धत आपल्याला मनोरम वाटते. यामुळेच पुरुषासारखें छाती पुढें काढून अथवा लांब पावलें टाकीत किंवा उडत चालणें हें स्त्रियांच्या बाबतींत अगदीं विचित्र व वाईट दिसतें. याच्या उलट स्त्रीदेहामधील नैसर्गिक मार्दव आणि रेखीव, वळणदार अशा मर्यादारेषांनीं साधलेलें लालित्य ज्यामुळे अधिकच खुलून दिसेल अशा सौम्य गतीची चाल स्त्रीला नवीनच सौंदर्य प्राप्त करून देते. गजगति, हंसगति इत्यादि विशेषणें हालचालींतील डौलदारपणा आणि लयबद्धता ह्या गुणांची नयनरम्यता दर्शविणारी आहेत. ह्या गुणांना प्रमाणबद्ध शरीराची जोड असेल तर अशी स्त्री उत्कृष्ट कलाकृतींचें स्फूर्तिस्थान होऊन बसेल यांत संशय नाहीं.

वर दिलेल्या चार गुणांवर सौंदर्याचें अधिष्ठान मुख्यतः असतें;

आणि सौंदर्याची पारखहि वरील गुणांच्या निकषावर करतां येते. तथापि सौंदर्याची ही चिकित्सा सर्वमान्य होईल असें सांगतां येणार नाहीं. कारण, वरील सर्व गुण पार्थिव देहावर अधिष्ठित असल्यामुळे, ज्याला अंतःसौंदर्य किंवा मानसिक सौंदर्य (spiritual beauty) म्हणतात त्याला आपल्या सौंदर्यचिकित्सेमध्ये स्थानच नाहीं कीं काय, असा प्रश्न उद्भवणें साहजिक आहे.

मानसिक सौंदर्य म्हणजे काय ? तें कशाच्या द्वारा प्रतीत होतें ?

हे प्रश्न फार गुंतागुंतीचे आहेत. कोणत्याहि व्यक्तीचें अस्तित्व तिच्या पार्थिव देहाच्या द्वारा आपणाला जाणवतें. त्या व्यक्तीबद्दल मनांत विचार येतांच आपल्या डोळ्यांपुढें त्या व्यक्तीचें शरीर उभें राहतें आणि शरीराच्या जाणिवेखेरीज आपले विचार त्या व्यक्तीशीं संबद्ध होऊंच शकत नाहीत. तें शरीर सुंदर असलें तर त्या व्यक्तीला आपण सुंदर समजतो. पण सुंदर शरीर नसतां हि एकादी व्यक्ती आपल्या विचारांनीं किंवा कृतीनें आपल्या गूढ नैतिक भावनांचा उठाव करूं शकते. आपण त्या व्यक्तीच्या सान्निध्यांत मोहून जातो, मंत्रमुग्ध होतो. यापूर्वीं सौंदर्याची जी कल्पना आपण गृहीत धरली आहे तिच्या अनुरोधानें अशा व्यक्तीच्या ठिकाणीं सौंदर्य असलें पाहिजे— त्या सौंदर्याचा प्रकार वेगळा असूं शकेल— ही गोष्ट मान्य करावीच लागेल. अर्थात्, मानसिक सौंदर्य म्हणून कांहीं आहे असें ठरल्यानंतर त्याबद्दलहि चिकित्सा करणें क्रमप्राप्त आहे.

जीवन हा शब्द अर्थाच्या दृष्टीनें शारीरिक अस्तित्वापेक्षां व्यापक आहे. जीवनांत देह आणि मन ह्या दोहोंचेंहि महत्त्व आहे. मनाला देहातीत असें स्वतंत्र अस्तित्व आहे किंवा नाहीं हा तत्त्वज्ञानाचा प्रश्न आहे. तथापि त्या प्रश्नाचा निर्णय लागला नसला

तरी देखील व्यवहारांत शरीरापेक्षां भिन्न असें मनाचें अस्तित्व आपण मान्य करीत असतो. शरीरधर्म सर्व प्राणिमात्रांना आहेतच. तथापि मनुष्यप्राण्यांमध्ये शरीरधर्माच्यापेक्षां वेगळे असें स्वतंत्र व्यवहारक्षेत्र आहे. त्यांतील सर्व व्यवहार हे ज्ञान (knowing), भावना (feeling) आणि इच्छाशक्ति (willing or volition) ह्या त्रयीच्या साहाय्यानें चाललेले असतात. ह्या तीन शक्तींनीं मानवाला इतर प्राण्यांपेक्षां वेगळे व उच्च असें स्थान मिळवून दिलेले आहे. त्याचें जीवन, अर्थातच, शरीरधर्म आणि ह्या तीन शक्ती यांच्या संयोगाने बनलेले आहे.

गूढ भावनांचा उठाव करून उच्च प्रतीचा आनंद किंवा समाधान देणारे ते सौंदर्य असें म्हटल्यानंतर सौंदर्याचें वर्गीकरण त्याच्या उगमस्थानाच्या अनुरोधाने करता येईल. पार्थिव देहाच्या ठिकाणी असणाऱ्या गुणविशेषांमुळे उत्पन्न होणारे ते पार्थिव सौंदर्य आणि मानसिक म्हणजे, विचार, भावना आणि इच्छाशक्ती यांच्या प्रान्तांत आढळून येणाऱ्या गुणविशेषांमुळे निर्माण होणारे ते मानसिक सौंदर्य असें म्हणता येईल.

मानसिक सौंदर्य व्यक्त कसें होतें याविषयी विचार केला असतां असें आढळून येतें कीं विचार, भावना आणि इच्छा (ईषणा) वेगवेगळ्या रीतींनीं व्यक्त करतां येतात. वाचेच्या द्वारा विचार व्यक्त केले जातात तेव्हां त्या विचारांच्या प्रभावाने बोलणाऱ्याच्या चेहऱ्यावर देखील सहज दिसून येण्याजोगा फरक होतो. बुद्धिमान मनुष्याच्या चेहऱ्यावरच त्याची बुद्धी— न बोलतां हि— प्रकट होत असते. चेहऱ्यावरील अवयवांमध्ये डोळे हे ह्या दृष्टीनें सर्वांत महत्त्वाचे. त्यांच्यामध्ये होणारा तेजोमय फरक अनेक प्रकारच्या

मनोव्यापारांना व्यक्त करण्याचें प्रभावी साधन आहे. मनोव्यापार अर्थात्च, विचार, भावना आणि ईषणा यांमैकीं कोणत्याहि एका प्रकारचे, अथवा संमिश्र देखील असूं शकतील.

मनोव्यापारांचा परिणाम एकंदर शरीरावर होत असतो; चेहऱ्यावर तो अधिक स्पष्ट दिसतो. पण हा परिणाम निश्चित स्वरूपाचा किंवा सर्वसामान्यहि नसतो हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. कारण अत्यंत कठिण किंवा आणीबाणीच्या प्रसंगीं देखील आपल्या मनांतील खळबळ इतरांना मुळींच न कळू देण्याइतका निर्विकार चेहरा ठेवणारीं माणसें असतात. अर्थात्, शरीरावर किंवा चेहऱ्यावर होणाऱ्या परिणामाच्या किंवा फरकाच्या द्वारा मनोव्यापारांची सखोलता विश्वसनीय रातीनें अजमावितां येणार नाहीं; तें आविष्काराचें एक साधन आहे एवढेंच म्हणतां येईल.

व्यवहारांत मानसिक सौंदर्याच्या उपस्थितीला शारीरिक सौंदर्याची जोड असणें अवश्य आहेच असें नाहीं. ह्या दोन प्रकारच्या सौंदर्यांचें अस्तित्व एकमेकांवर अवलंबून नसतें. तथापि ह्या दोहोंमध्ये अगदींच संबंध नाहीं असें नाहीं. एकाच व्यक्तीच्या ठिकाणीं ह्या दोहोंचा समन्वय झालेला असेल तर ती व्यक्ती एक दैवी शक्तीच होईल. आपल्या सान्निध्यानें आणि प्रभावानें ती इतरांच्या जीवनामध्येहि सौंदर्य आणि आनंद निर्माण करूं शकेल.

शुद्ध अशा पार्थिव सौंदर्याचा प्रभावहि असा असतो कीं इतरांच्या मनामध्ये सात्त्विक आणि उच्चतम अशा भावना जागृत करून तें अप्रत्यक्षपणें मानसिक सौंदर्याला जन्म देतें. सुंदर व्यक्तींच्या सान्निध्यामुळे इतरांचें जीवनहि सौंदर्यपूर्ण होत असतें. हाच सौंदर्याचा दैवी गुण आहे. ज्योतीचा प्रकाश अणुमात्र कमी न होतां अनेक

ज्योतींना ती चेतवू शकते त्याचप्रमाणे सौंदर्य, मग ते शारीरिक असो किंवा मानसिक असो, चोहोंकडे सौंदर्यच चेतवीत असते.

कादंबरीकार आपल्या नायक-नायिकांचे मानसिक सौंदर्य दाखवितांना बहुशः त्यांच्या शारीरिक सौंदर्याच्या बाबतीतहि तितकेच, किंवा अनेक अधिकच, चोखंदळ असतात. अप्रकटपणे आपल्या आवडीनिवडीवर देखील सत्ता चालविणारी सौंदर्यासक्ति हीच याचे खरे कारण होय. मानसिक सौंदर्याला शारीरिक सौंदर्याची जोड असावी असेच आपल्याला वाटत असते.

चित्रकला आणि शिल्पकला यांच्या द्वारा निर्माण केल्या जाणाऱ्या कलाकृतींच्या मध्ये केवळ शारीरिक सौंदर्य दाखविलेले असते असे नाही. जीवनामध्ये आवश्यक व मूलभूत असलेल्या कल्पनांचा आविष्कार कलेच्या द्वारा झाला पाहिजे. तरच ती उच्च प्रतीची कला ठरू शकेल. मानवाचे जीवन विविध अशा घटकांनी आणि वैचित्र्यांनी परिपूर्ण असे असते. त्यांत जसे पार्थिव देहाला महत्त्व आहे तसेच मनोव्यापारांनाहि आहे. जीवनाची ही दोन्ही अंगे योग्य प्रमाणांत उमटवून मानवी जीविताची कोणती तरी स्थिति सुचविणे हे कलेच्या जिवंतपणाचे लक्षण आहे.

पार्थिव सौंदर्याच्या रसग्रहणाला व्यक्तीच्या दर्शनाची अथवा निदान प्रतिमांरूपाने मिळणाऱ्या त्याविषयीच्या मर्यादित ज्ञानाची अपेक्षा असते. ह्या कामी शाब्दिक वर्णने केव्हांहि अपुरीच ठरणार. प्रत्येक प्रकारच्या सौंदर्यानुभूतीचे माध्यम वेगळे असते. चित्रद्वारा प्रतीत होऊ शकणारे सौंदर्य वाङ्मयद्वारा देखील तितक्याच यशस्वीपणे व्यक्त करता येईल ही कल्पनाच भ्रममूलक आहे. कारण, हा फरक केवळ साधनाचा नसून सौंदर्यानुभूतीच्या प्रकाराचा

आहे. चित्रकार आणि शिल्पकार यांच्या दृष्टीमध्ये आणि सौंदर्यानुभूतीमध्ये सुद्धां बराच फरक असतो, आणि तो केवळ परिमाणाचा नसून प्रकाराचा देखील असतो.

शरीरावर आणि चेहऱ्यावर होणाऱ्या परिणामांवरून किंवा फरकावरून मनोव्यापार अंशतः अजमावतां येत असले तरी ते विश्वसनीयरीत्या व पूर्णपणे व्यक्त होऊं शकत नाहीत. अर्थात्, त्यांच्याविषयींचे संपूर्ण व सम्यक् ज्ञान होण्यासाठीं अन्य प्रकारच्या साधनांची अपेक्षा असते. तथापि आपल्याला दुसऱ्यांच्या मनोव्यापारांची जाणीव व्हावयाची असेल तर त्यांना कोणत्या तरी प्रकारच्या संवेदनक्षम स्वरूपाचे साह्य घ्यावेच लागते. शेंकडों वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या कवींच्या, तत्त्वज्ञान्यांच्या अथवा संतांच्या मानसिक सौंदर्याचे स्वरूप त्यांनीं लिहून ठेवलेल्या ग्रंथगत विचारांच्या द्वारा आपल्याला अनुभवितां येते. हजारों मैलांवरून ध्वनिद्वारा प्रक्षिप्त होणारे एखाद्या व्यक्तीचे विचारसौंदर्य आकाशवाणीच्या (रेडिओच्या) साह्याने आपल्या मनाला आन्दोलने देऊं शकते. मानवी जीवनाच्या वाढत्या विविधतेबरोबरच मानसिक सौंदर्यानुभूतीच्या साधनांमध्येहि विविध प्रकार निर्माण होत जाणार.

मनुष्याचे मन ही एक चमत्कृतिपूर्ण व अत्यंत गूढ अशी वस्तू आहे आणि त्याचे संपूर्ण ज्ञान होणे ही गोष्ट साऱ्या विश्वाचे कोडे उलगडण्याइतकीच कठीण आहे. यामुळे मानसिक सौंदर्याविषयीची चर्चा म्हणजे एक प्रचंड असा ग्रंथच होईल. ह्या लहानशा पुस्तकामध्ये अशा अतिविस्तृत विषयाचा ऊहापोह करणे शक्य नसल्यामुळे व तो माझा मुख्य उद्देशहि नसल्याने येथे अगदी थोडक्यांत त्याचा उल्लेख केला आहे.

सौंदर्यकल्पना ह्या आपल्या जीवनाशी निगडित असल्यामुळे त्यांमध्ये शारीरिक व मानसिक असे प्रकार ज्याप्रमाणे पडतात त्याचप्रमाणे कोणत्याहि कालीं प्रचलित असणाऱ्या सौंदर्यकल्पने-मध्ये शाश्वत आणि नैमित्तिक किंवा तत्कालीन प्रवृत्तींचे निदर्शक असे भिन्न प्रकारचे घटक असतात असेंच दिसून येईल. पार्थिव सौंदर्याच्या कल्पनेमध्ये प्रमाणबद्धता, रेखीवपणा, वगैरे शाश्वत ठरलेल्या कल्पनांना, त्या त्या कालीं अस्तित्वांत असलेल्या वेशभूषा, अलंकारादींच्या प्रकारांची (fashions) जोड मिळत असते, व त्याचबरोबर मानसिक सौंदर्याच्या क्षेत्रांत तत्कालीन वैचारिक (धार्मिक, नैतिक, बौद्धिक इत्यादि) प्रवृत्तींचे प्रभुत्व दृष्टोत्पत्तीस येते. अर्थात्, कोणत्याहि देशांतील व कालांतील सौंदर्यकल्पना त्या त्या देशाच्या व त्या त्या कालाच्या जीवनक्रमावर अधिष्ठित झालेल्या असल्यामुळे तत्कालीन जीवनक्रमांतील वैशिष्ट्ये व प्रवृत्ती त्यांमध्ये प्रतिबिंबित होत असतात.

वरील सर्व गोष्टी ध्यानांत घेऊन सौंदर्याच्या मूल्यमापनामध्ये आपल्याला अनेक उपांगे कल्पून त्यांचा वेगवेगळा विचार करणे अवश्य आहे.

असा विचार करतांना शरीरसौष्टवाला प्रथमस्थान घावे लागेल. कारण, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, पार्थिव देहाच्या बाबतींतच प्रमाणादि परिमाणांचा विचार निश्चितपणे करता येतो, व आपले सिद्धान्त किंवा चिकित्साहि सर्वांना सहज कळण्याजोग्या रीतीने मांडतां येणे शक्य असते.

शरीरसौष्टवाच्या नंतर वस्त्राभरणे व वेषभूषा यांविषयी विचार करावा लागेल. शारीरिक व्यंगे किंवा दोष वस्त्राभरणाच्या किंवा

अलंकारांच्या साह्याने लोकांच्या दृष्टीपासून शिताफीने बऱ्याच प्रमाणांत लपवितां तेतात. याच्या उलट, अत्यंत निर्दोष देहाचे सौंदर्य विचित्र व सदोष वेशभूषेने पुरेसें बिघडवून टाकतां येतें ही गोष्ट आपण प्रत्यहीं पाहतों. या कारणाने, वेशभूषेमार्गील तत्त्वे व तपशीलाचे प्रश्न यांचा देखील थोड्याफार प्रमाणांत विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

या खेरीजहि अनेक प्रकारचे प्रश्न स्त्रीसौंदर्याविषयींचा विचार करतांना आपल्यापुढे उभे राहतील. अशा सर्व प्रश्नांचा ऊहापोह थोड्याफार व्यावहारिक दृष्टीने पुढील विभागांत करण्याचे योजिले असून शक्य त्या ठिकाणी चित्रांच्या साह्याने कांहीं मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न मी करणार आहे.

स्त्रीसौंदर्य

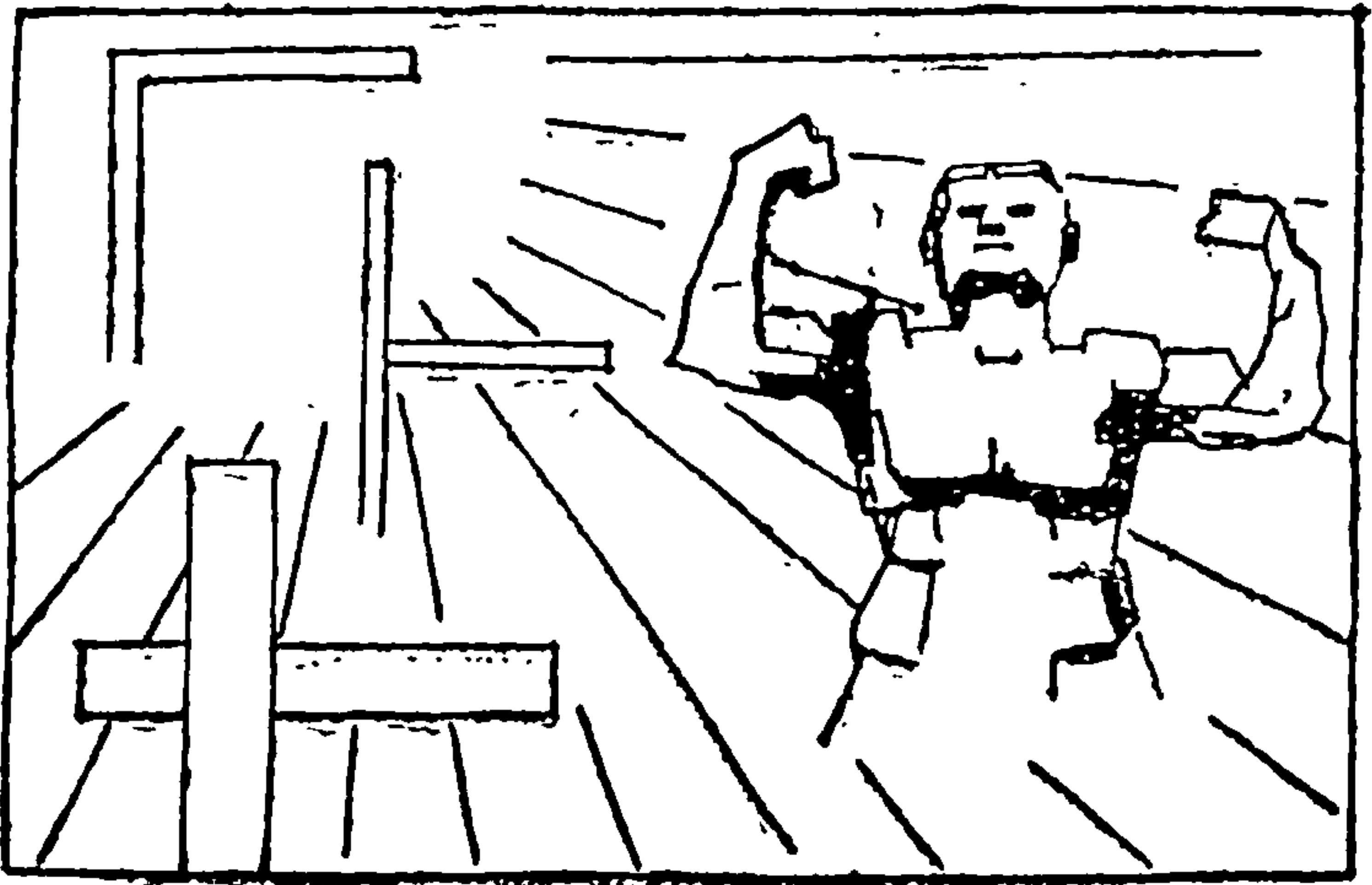
आतांपर्यंत केलेल्या चर्चेमध्ये स्त्रीविषयक आणि सौंदर्यविषयक कल्पनांचा कांहींसा तात्त्विक दृष्ट्या व त्याबरोबरच थोड्याफार व्यावहारिक दृष्टिकोनांतूनसुद्धां ऊहापोह केला आहे. पहिल्या विभागांत स्त्रीत्वाचे सर्वमान्य गुणविशेष कोणते व सामान्यतः स्त्रीजातीच्या ठिकाणी कोणती वैशिष्ट्ये अपेक्षिली जातात याबद्दल विवेचन केले आणि दुसऱ्या विभागांत सौंदर्यकल्पनांचे तात्त्विक विवेचन करून त्याच वेळी तद्विषयक रूढ कल्पनांचेहि अल्पसे दिग्दर्शन केले आहे. आतां ह्या दोहोंचा समन्वय करून स्त्रीसौंदर्यविषयक तपशिलाचे व व्यावहारिक स्वरूपाचे कांहीं विचार मांडण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे.

स्त्री व पुरुष यांच्यामधील शारीरिक भेद कोणते याची चर्चा यापूर्वी थोडीशी केलीच आहे. स्त्रीचा देह उंचीच्या आणि एकंदर आकाराच्या दृष्टीने पुरुषदेहापेक्षां लहान आणि वेगळ्या घडणीचा आहे ही गोष्टहि स्पष्ट अशी आहे. पुरुषाच्या ठिकाणी सामर्थ्य व कणखरपणा या गुणांची अपेक्षा केली जाते, तर स्त्रीच्या ठिकाणी मार्दव, नाजुकपणा इत्यादि गुण असले पाहिजेत असे आपण गृहीत धरून चालतो. कष्टाळूपणा, चिकाटी हे गुण पुरुषापेक्षां बहुशः स्त्रीच्या ठिकाणीच अधिक प्रमाणांत असलेले अनुभवास येत असले तरी मोठ्या श्रमार्ची अथवा शक्तीची कामे स्त्रियांनीं करावीं अशी अपेक्षा सामान्यतः केली जात नाही. निष्क्रियतेमुळे व ऐषआरामाच्या राहणीमुळे कांहीं पुरुषांच्या ठिकाणचे सामर्थ्यादि

गुणविशेष नष्ट झालेले आपण पाहतो त्याचप्रमाणे नैसर्गिक दौर्बल्य, असहायता इत्यादि वैशिष्ट्यांनी युक्त स्त्रीजातीपैकी काहींना पुरुषी काबाडकष्टांची, शक्तीची कामे अस्तित्वासाठी किंवा आयुष्याची दिशा चुकल्याकारणाने करण्याची वेळ आलेली आपण पाहतो. हे दोन्ही प्रकार अनुकंपनीय आहेत.

स्त्री आणि पुरुष यांची वर उल्लेखिलेली प्रमुख शारीरिक वैशिष्ट्ये ध्यानांत ठेवून तीं चित्रकलेमध्ये अत्यंत सोप्या पद्धतीने कशी प्रदर्शित करता येतील हे पाहणे आपल्या चर्चेला बरेच उपयुक्त ठरण्याचा संभव आहे. कोणत्याही वस्तूची आकृती रेषांच्या साह्याने काढणे ही चित्रकलेमध्ये अत्यंत प्राथमिक स्वरूपाची गोष्ट मानली जाते. म्हणून रेखाकृतींच्या साह्याने स्त्री व पुरुष यांची वैशिष्ट्यनिदर्शक चित्रे काढण्याचा प्रयत्न करू.

रेषा दोन प्रकारच्या कल्पितां येतात. उगमस्थानापासून एकाच

दिशेने प्रवास करणाऱ्या त्या सरळ रेषा आणि वारंवार दिशा बदलत जाणाऱ्या त्या वक्र रेषा. गति व सामर्थ्य हे सरळ रेषांचे

गुणधर्म. याच्या उलट लालित्य आणि मार्दव हे वक्र रेषेचे स्वभाव-विशेष होत हैं सहज पटण्याजोगे आहे.

आकृति एकाच रेषेने बहुशः काढतां येत नाहीं. अनेक रेषांच्या संयोगाने आकृती पूर्ण करावी लागते. अर्थात्, रेषांचा असा संयोग अनेक प्रकारांनी करतां येतो.

रेषा काटकोनामध्ये सांधलेल्या असतील किंवा त्यांमध्ये त्यापेक्षां कमी अंशाचा कोन झालेला असेल. सरळ रेषांमध्येहि कोन जस-जसा लहान होत जाईल तसतसा तो सांधा दृष्टीला अधिक सुखकर वाटूं लागेल. तसेंच सांध्याच्या बिंदूपासून निघणाऱ्या वक्र रेषा जितक्या एकमेकींशीं विशेष दूर नसलेल्या अशा दिशांनीं जातील तितका डोळ्यांवर होणारा परिणाम अधिक सुखकर व लालित्यपूर्ण होत जाईल.

रेषांच्या सरळ व वक्र ह्या दोन प्रकारांचा व सांध्यांच्या ठिकाणीं सांधलेल्या कोनावरून उत्पन्न होणाऱ्या कमीअधिक लालित्याचा, स्त्रीपुरुषांच्या वैशिष्ट्यनिदर्शक रेखाचित्रांमध्ये आपल्याला उपयोग करून घेतां येईल. स्त्रीची आकृती तिच्या वक्र अशा मर्यादारेषांनीं वळणदार व लालित्यपूर्ण दिसते हैं लक्षांत येण्याजोगे आहे. तीच आकृती सरळ रेषा आणि काटकोनी सांधे यांनीं रचण्याचा प्रयत्न केला तर ती निश्चितपणें स्त्रीस्वभावविरोधी व राकट दिसूं लागेल.

स्त्रीदेहाचें लालित्य व नयनरम्यता व्यक्त करण्यासाठीं वक्र रेषा व सौम्य-संयोगी सांधे यांचाच उपयोग करावा लागतो ही गोष्ट पुरातन कालापासून चित्रकार आणि शिल्पकार यांनीं ओळखली होती असें दिसून येईल. प्राचीन चित्रें व शिल्पकलाकृती यांच्या-मध्ये ह्याच तत्त्वाचा भरपूर उपयोग करून घेतलेला दिसून येतो.

हा परिणाम साधण्यासाठी, अर्थातच, स्त्रीच्या देहामध्ये विशिष्ट प्रमाणांत मांसलपणा असला पाहिजे हें क्रमप्राप्त आहे. उच्च प्रतीच्या

ग्रीक शिल्पांकडे अथवा यथावस्तु (realistic) चित्रांच्या पाश्चात्य नमुन्यांमध्ये ही गोष्ट कलावंतांनी मान्य केली होती असेंच दिसून येईल. प्रमाणबद्धतेच्या दृष्टीनेंही फाजील कृशपणा हानिकारकच ठरतो. कांहीं कालपर्यंत प्रचलित असलेली कृशसौंदर्याची कल्पना चिरकाल मान्य होऊं शकली नाही याचें कारण ती स्त्रीदेहाचें स्वाभाविक लालित्य

आणि प्रमाणबद्धता यांच्याशीं विसंगत होती. “Streamlined-body” किंवा योग्य प्रमाणांत असलेल्या मांसलपणामुळे वळणदार असलेलें शरीर हें, मध्येच उपस्थित झालेल्या कृशसौंदर्याला मार्गें सारून पुनः कलेमध्ये पहिलें स्थान मिळवून बसलें आहे.

लवचिकपणा किंवा सहजतेनें वेगवेगळ्या स्थिति (poses) धारण करण्याची पात्रता हा स्त्रीदेहाचा दुसरा गुण होय. नृत्यकलेमध्ये स्त्रियांना मिळणारें यश ह्या गुणावरच अवलंबून असतें. लयबद्धता ही पुरुष व स्त्री या दोहोंच्याहि नृत्यामध्ये आढळली तरी पुरुषाच्या नृत्यामध्ये सामर्थ्यनिदर्शक खटकेबाजपणा अधिक प्रमाणांत प्रतीत

होईल. स्त्रीच्या नृत्यामध्ये मात्र शरिराच्या ठिकाणी असणाऱ्या लवचिकपणामुळे मार्दवपूर्ण असे नयनरम्य लालित्य आढळेल.

स्त्रीदेहाचे सौंदर्य ज्यांवर अधिष्ठित असते अशा वैशिष्ट्यांपैकीं वर लिहिलेलें वैशिष्ट्य प्रामुख्याने लक्षांत येणारें आहे. वळणदार मर्यादारेषांच्या साह्याखेरीज स्त्रीदेहाच्या रम्यतेची कल्पना पूर्णत्वानें येणेंच शक्य नाहीं.

बाल्यावस्थेपासूनच स्त्रीच्या शरीराची वाढ पुरुषाच्या वाढीपेक्षा थोड्याशा वेगळ्या प्रकारानें होत असते. तारुण्यप्राप्तीनंतर जो भेद अत्यंत स्पष्टपणें दिसून येतो तो अगदीं बाल्यावस्थेपासून अंशा-अंशानें उत्पन्न होत असतो. वास्तविक वयाच्या दहा बारा वर्षांपर्यंत चेहऱ्यावर हा फरक फारसा प्रतीत होऊं शकत नाहीं. मुलांचे केस मुलींच्या केसांप्रमाणें वाढविले तर केवळ चेहऱ्यावरून पुष्कळ वेळां मुलगा कीं मुलगी हें ओळखणें कठीण पडेल. इतर

अवयवांच्या बाबतींतहि प्रमाणाचा व परिमाणाचा फारसा फरक नसतो. पण मुग्धावस्थेत स्त्रीच्या शरीराचें स्वरूप बदलावयास प्रारंभ होऊन त्यानंतर थोड्याशा काळांत तिला जी तारुण्यप्राप्ति होते तेव्हां तिच्या शरीराचें स्वरूप व प्रमाणें एकदम बदलून चेहऱ्याखेरीज तिच्या पूर्वस्वरूपाशीं फारच थोडें साम्य शिल्लक राहतें. शारीरिक फरकाबरोबरच तिच्या मनोवृत्तीमध्येहि स्थित्यंतर होतें आणि एकंदरीत तिचें व्यक्तित्वच बदलतें असें म्हटलें पाहिजे. असें स्थित्यंतर घडवून आणण्यांत निसर्गाचा विशेष हेतु असतो व त्याच्या सिध्यर्थ सर्वच प्रकारांनीं निसर्ग स्त्रीला आमूलाग्र बदलून टाकीत असतो.

तारुण्यावस्थेतील शरीरसौष्ठव हेंच स्त्रीचें महनीय वैभव. जीवनाच्या वसंतऋतूमध्ये शारीरिक व मानसिक सौंदर्यानें स्फूर्तिदेवतेप्रमाणें चमकून ती स्वतःभोंवतीं उत्साहाचीं, आनंदाचीं व सौख्याचीं तेजोवलये निर्माण करीत असते. पार्थिव सौंदर्याचे जे चार गुण-विशेष यापूर्वी सांगितले त्यांची समृद्धि याच वयामध्ये स्त्रीच्या ठिकाणीं पाहावयास सांपडते.

वेगवेगळ्या देशांच्या हवामानांतील वैशिष्ट्यांनुसार लोकांची उंची व अंगकान्ति वेगवेगळी असलेली दिसते. तथापि ह्या कारणा-मुळे शरीराच्या प्रमाणबद्धतेमध्ये फरक पडतोच असें मात्र नाहीं. उंचीच्या प्रमाणांत अवयवांचीं मोजमापें असलीं तर प्रमाणबद्धतेचा गुण सहजच उपलब्ध होऊं शकतो. उत्क्रान्तितत्त्वाप्रमाणें, जास्तीत जास्त उत्क्रान्त झालेल्या मानव जातीमध्ये (race) प्रमाणबद्धता अधिक व म्हणून सौंदर्य देखील अधिक असतें असें मानलें जातें. ह्या विचारसरणींत तथ्यांश किती आहे व सौंदर्याच्या शाश्वत

मुणांच्या दृष्टीने कोणती तरी एक जात जगांतील इतर जातींपेक्षा अधिक संपन्न असू शकेल किंवा नाही ह्या प्रश्नाचे उत्तर चटदिशीं देण्यासारखे नाही. उत्क्रान्तितत्त्वाप्रमाणे विचार केला असता अशी संभाव्यता मान्य करावयाला फारशी अडचण दिसत नाही. ज्याप्रमाणे बुद्धिमत्तेच्या बाबतीत एकादी जात सरासरीने सर्वांत अग्रेसर असू शकेल, त्याचप्रमाणे सौंदर्याच्या दृष्टीने विचार केला असता एकादी जात इतर जातींहून अधिक समृद्ध असणे असंभवीय नाही.

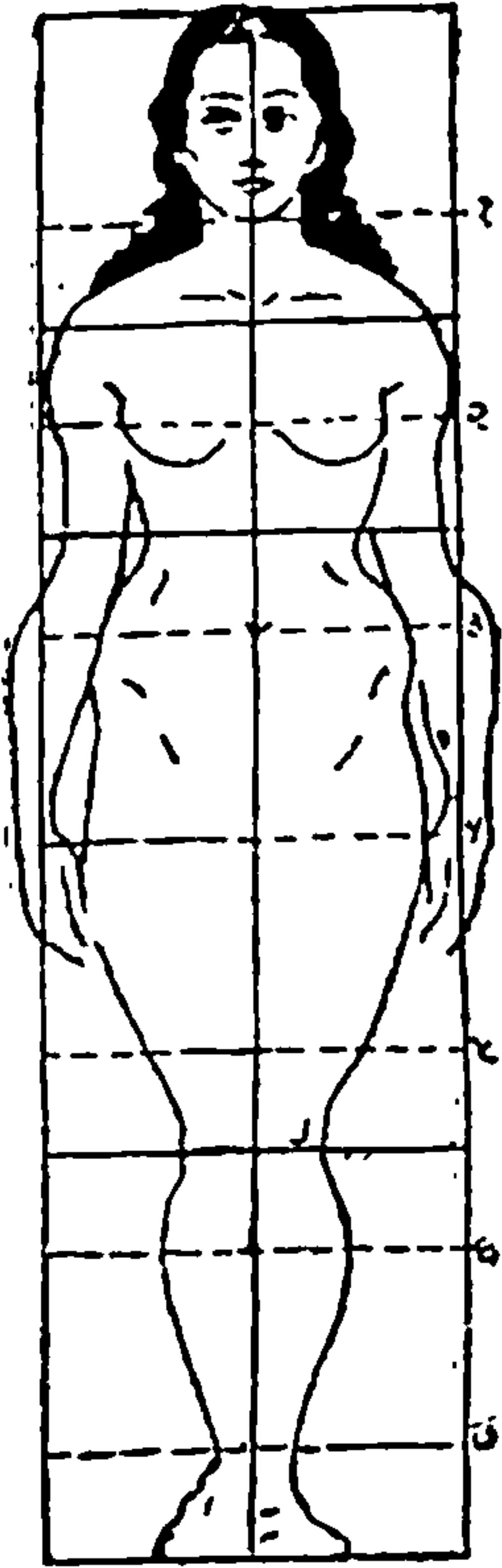
जगाच्या पाठीवर अस्तित्वांत असलेल्या मानवजातींचे वर्गीकरण करण्याच्या किंवा मानवाच्या जाती ठरविण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धती आहेत. शरीराच्या बांध्याची प्रमाणे ध्यानांत घेऊन, वेगवेगळ्या अवयवांची घडण व त्यांच्यामधील वैशिष्ट्ये पाहून त्यांच्या अनुरोधाने जाती ठरविता येतात. त्वचेच्या वर्णविरून जाती ठरविण्याची दुसरी पद्धत आहे. तिसरी पद्धत म्हणजे केसांचा रंग व लांब-सडकपणा, किंवा वळणदारपणा (curly or wavy) अथवा, लोंकरीसारखा राठपणा या वैशिष्ट्यांच्या अनुरोधाने जाती ठरविण्यांत येतात. ह्या तीनही पद्धतींपैकी कोणतीही एक पद्धत स्वयंपूर्ण नसून जातींचा विचार पूर्णत्वाने करावयाचा तर त्या सर्वांचाही उपयोग थोड्याफार प्रमाणांत करावा लागेल. तथापि सौंदर्याचे खरे अधिष्ठान प्रमाणबद्धतेवर असल्यामुळे वरील पद्धतींपैकी पहिली पद्धत आपल्याला प्रामुख्याने उपयोगांत आणावी लागेल. महाराष्ट्रीय समाजापुरते बोलता येईल तरी आपली जात कोणती आहे हे पाहण्यापेक्षा शारीरिक घडणीच्या दृष्टीने तिची वैशिष्ट्ये काय आहेत हे पाहणे अधिक महत्त्वाचे आहे.

या दृष्टीने विचार करतां पाश्चात्य चित्रकार आणि शिल्पकार यांनीं संमत केलेली प्रमाणबद्ध शरिराची कल्पना-भौगोलिक परिस्थिति व आनुवंशिक वैशिष्ट्ये यांमुळे उत्पन्न होणारा फरक वगळल्यास- आपल्यांतील सुसंस्कृत किंवा सुधारलेल्या जातींमधील स्त्रियांना वग्याच प्रमाणांत लागू पडण्यासारखी आहे. यामुळे, पाश्चात्य कल्पना आणि आपल्याकडील वस्तुस्थिती या दोन्ही गोष्टी ध्यानीं ठेवून, आपल्या समाजाच्या दृष्टीने, सौंदर्याच्या चिकित्सेमध्ये ज्यांचा उपयोग होईल अशा कांहीं गोष्टी पुढे मांडीत आहे.

शरिराच्या प्रमाणांविषयी विचार करतांना इंच, सेंटिमिटर, अंगुळ इत्यादि नेहमीच्या मोजमापांच्या परिमाणांऐवजी शरिराचाच काणता तरी एक भाग परिमाण (unit of measurement) म्हणून घेऊन तदनुरोधाने संबंध शरिराची किंवा इतर अवयवांची मोजमापे घेणे हे अधिक सोयीचे पडते. हनुवटीपासून डोक्याच्या कवटीच्या अत्युच्च भागापर्यंतची डोक्याची उंची हे परिमाण धरून त्याच्या साहाय्याने शरिराच्या इतर भागांची मोजमापे घेण्याची पद्धत सर्वसंमत ठरलेली आहे. त्याच पद्धतीचा आपल्याला देखील उपयोग करून घेतां येण्याजोगा आहे.

पाश्चात्य चित्रकारांच्या व शिल्पकारांच्या मत सामान्यतः प्रमाणबद्ध शरीराची उंची, डोक्यासह, डोक्याच्या सातपटीपासून आठपटीपर्यंत असते. कांहीं व्यक्तींच्या ठिकाणी सातपटीचे प्रमाण आढळते तर कांहींच्यामध्ये साडेसातपटीचे प्रमाण सांपडते. ग्रीक शिल्पाचा अत्युत्कृष्ट नमुना म्हणून गणल्या गेलेल्या व्हीनसच्या पुतळ्यामध्ये आठपटीचे प्रमाण पाहायला सांपडते. पण साधारणपणे साडेसातपटीचे प्रमाण सर्वसामान्य असे मानण्यांत येते.

साडेसातपटीच्या प्रमाणाच्या, पाश्चात्य कल्पनेच्या अनुरोधाने

ही आकृती काढलेली आहे. डोक्याच्या उंचीच्या सुमारे दुप्पट रुंदी व साडेसात पट उंची असलेल्या काटकोनी चौकोनांत स्त्रीची संपूर्ण आकृती काढलेली असून तीवरून शरिराच्या वेगवेगळ्या अवयवांच्या लांबी-रुंदीची साधारण कल्पना येण्यासारखी आहे. यांत दाखविलेली प्रमाणे ही सर्वसामान्य अशा स्त्रीशरिरामध्ये उपलब्ध होणाऱ्या प्रमाणांवर आधारलेली आहेत व निरनिराळ्या अवयवांची परस्परांच्या पासूनची अंतरे आणि उंचीच्या व रुंदीच्या दृष्टीने त्यांचे स्थान (Position) याविषयीदेखील ह्या चित्रावरून थोडीफार कल्पना येण्यासारखी आहे. आठपटीच्या प्रमाणांत असणारा स्त्रीदेह ह्याच्यापेक्षा लांबट आणि अरुंद दिसेल तर

सातपटीचे प्रमाण साधणारे शरीर यापेक्षा अधिक जाड किंवा रुंद दिसेल.

उंचीच्या प्रमाणाची वर दिलेली कल्पना महाराष्ट्रीय स्त्रियांच्या बाबतींत कितीशी लागू पडते हे पाहण्यासाठी, साधारणपणे बांधेसूद दिसणाऱ्या, फार उंच नाहीत व फार ठेंगण्याहि नाहीत, अशा कांहीं स्त्रियांच्या शरिरांची मोजमापे घेतली, ती खाली दिली आहेत.

डोक्याची उंची

एकंदर उंची

(१) ८ इंच ६२॥ इंच

(२) ७॥ ,, ... ६४ ,,

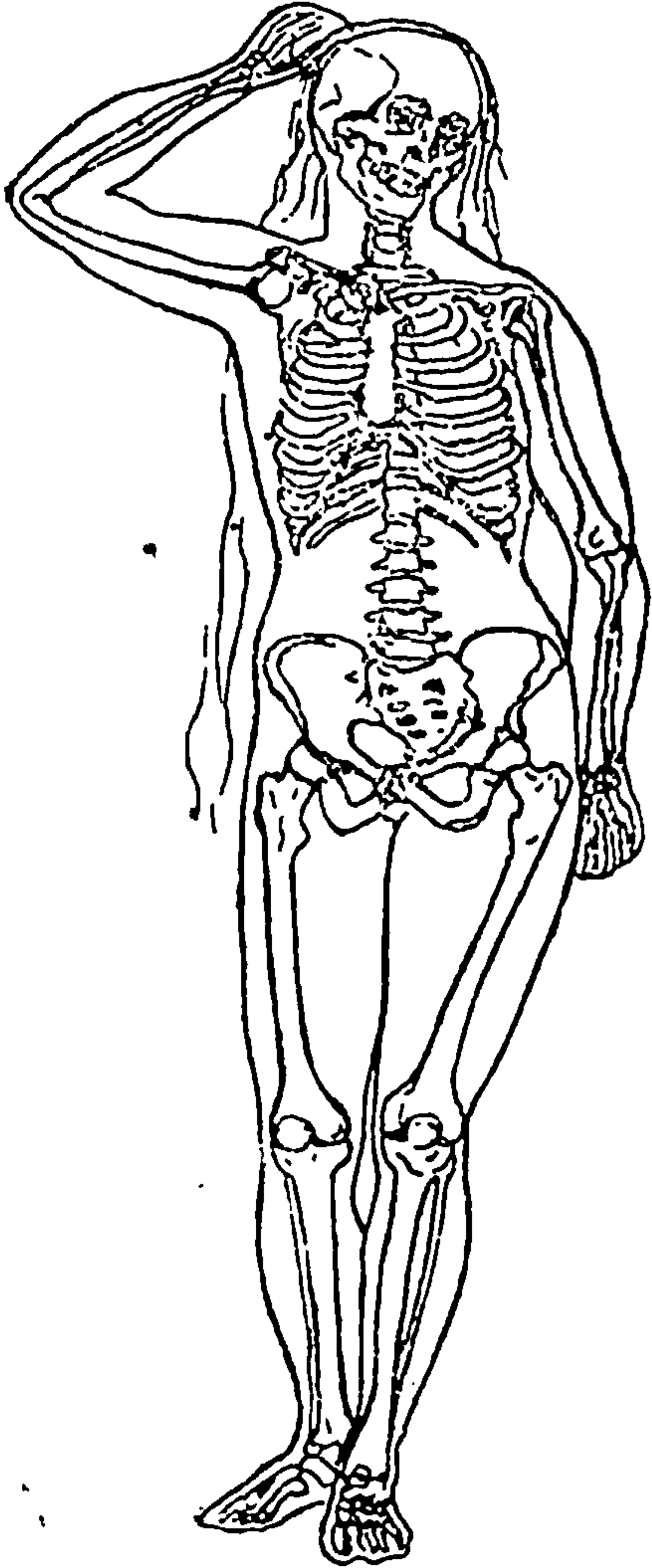
डोक्याची उंची				एकंदर उंची			
(३)	...	...	९॥ ,,	...	...	६३॥ ,,	
(४)	...	...	८ ,,	...	...	६१॥ ,,	
(५)	...	...	९॥ ,,	...	...	६२। ,,	
(६)	...	...	९ ,,	...	...	६१। ,,	
(७)	...	...	९॥ ,,	...	...	६० ,,	
(८)	...	...	९ ,,	...	...	६० ,,	
(९)	...	...	९। ,,	...	...	६१॥ ,,	
(१०)	...	...	९ ,,	...	...	६१ ,,	
(११)	...	...	८॥ ,,	...	...	६२	॥
९७।				६७९॥			

वरील आंकड्यांवरून सरासरी काढल्यास हें प्रमाण सातपटीचें पडतें असें दिसून येईल. अर्थात्, सामन्यापेक्षां निश्चितपणें ठेंगण्या किंवा प्रमाणाबाहेर उंच अशा स्त्रियांच्या बाबतींत हें प्रमाण लागू पडणार नाहीं. उंचापेक्षां ठेंगण्या स्त्रियांचेंच प्रमाण आपल्याकडे जास्त आहे. पण आपल्याला विचार करावयाचा तो त्यांतल्यात्यांत बांधेसूद दिसणाऱ्यांच्या प्रमाणांवरूनच करावयाचा आहे. अर्थात्, हें सातपटीचें प्रमाण महाराष्ट्रीय स्त्रियांचें सरासरी प्रमाण नसून त्यांच्यामधील प्रमाणबद्ध देह असणाऱ्यांचें आहे.

याच रीतीनें शरिराच्या वेगवेगळ्या ठिकाणच्या रुंदीचीं प्रमाणें काढण्याचा प्रयत्न करतांना, निकोप प्रकृतीच्या, अठरा ते पंचवीस वर्षे वयाच्या व विकृति किंवा अनेक वेळच्या प्रसूती इत्यादि कारणां-मुळे ज्यांच्या शरिरावर परिणाम झालेला नाहीं अशा कांहीं स्त्रियांचें मापें घेतलीं. त्यांवरून सरासरी काढली ती पुढीलप्रमाणें मिळाली.

- (१) खांद्याकडील रुंदी १४॥ इंच
 (२) कमरेकडील ,, ... ८॥ ,,
 (३) कटिबंधाची सर्वोत्तम जास्त रुंदी १३॥ ,,
 (४) दोन्ही पायांच्या पोट्यांची एकत्र रुंदी ८॥ ,,

ह्या चार मोजमापांच्या जोडीला डोक्याची उंची ९ इंच आणि

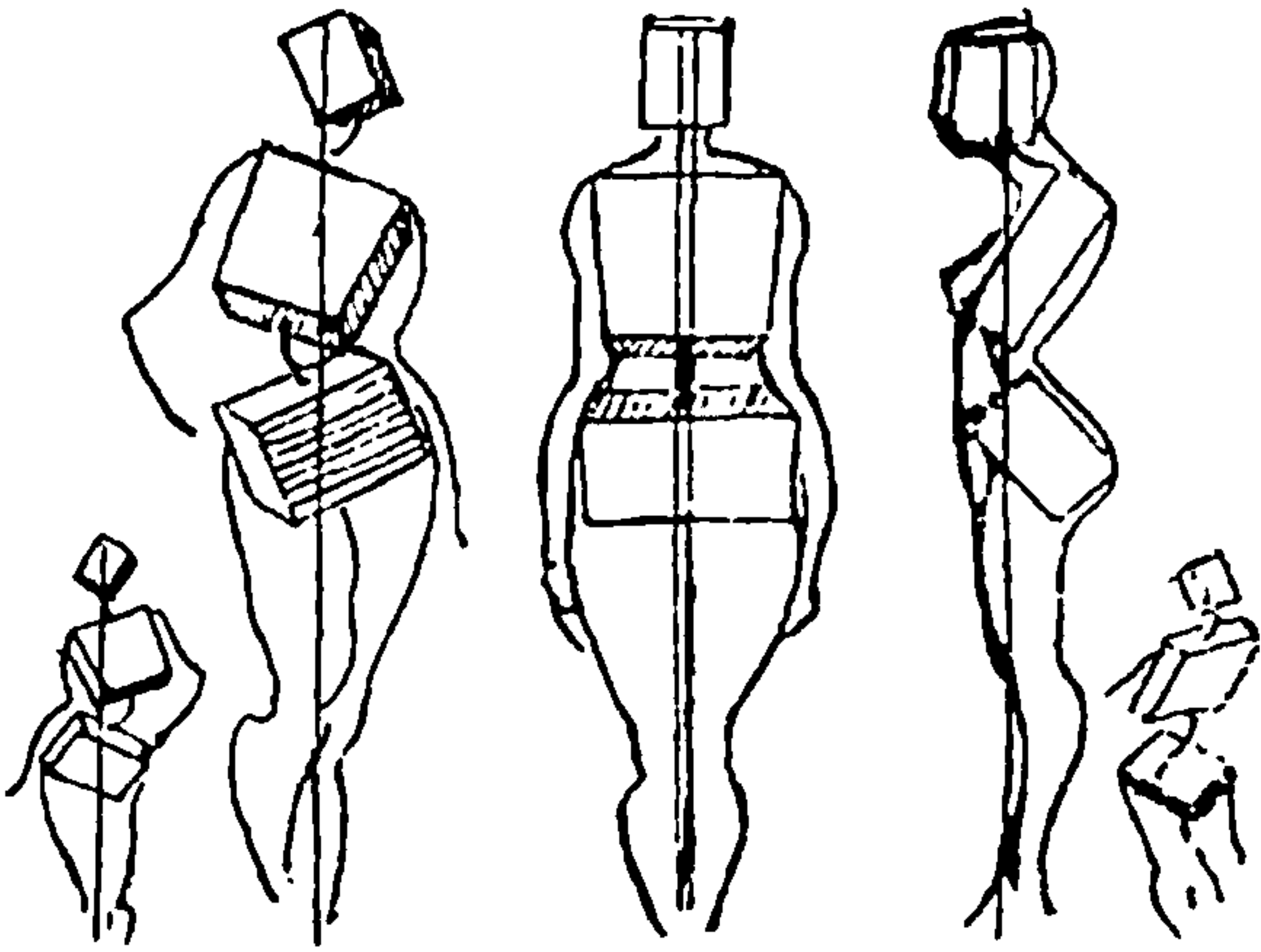
एकंदर उंची ६३ इंच एवढी मापे धरून व निरनिराळ्या अवयवांची उंचीच्या दृष्टीने ठेवण ध्यानी घेऊन महाराष्ट्रीय स्त्रीची प्रातिनिधिक आकृती काढतां येईल. कोणत्याहि जातीची प्रातिनिधिक आकृती या पद्धतीने काढतां येईल व अशा वेगवेगळ्या जातींच्या प्रातिनिधिक आकृतींवरून सौंदर्याच्या दृष्टीने जातींचा अनुक्रमहि लावतां येईल. तथापि तसा प्रयत्न करणें हें ह्या लहानशा पुस्तकाच्या कक्षेबाहेरचें असल्यामुळे त्या पद्धतीचा थोडक्यांत उल्लेख केला आहे.

स्त्रीदेहाच्या अस्थिरचनेच्या ह्या चित्रांवरून साधारणपणें प्रमाणांची कल्पना येण्यासारखी आहे. हातापायांची लांबी, एकंदर शरिराच्या लांबीरुंदीचें प्रमाण इत्यादि गोष्टी-

विषयीं देखील सामान्य कल्पना येण्यासारखी आहे. मात्र निश्चित मोजमापें घ्यावयाचीं तर देहाला कोणत्याही प्रकारें वांक, मुरड किंवा कलतेपणा न देतां अगदीं सरळ उभ्या स्थितींतच तीं घेतलीं पाहिजेत. अशा पद्धतीनें साधारणतः प्रमाणबद्ध असणाऱ्या स्त्री-देहाचीं मोजमापें घेतलीं तर ठोकळ मानानें शरिराच्या एकंदर उंचीशीं निरनिराळ्या अवयवांचीं प्रमाणें खालीं दाखविल्याप्रमाणें आढळतात.

- (१) कटिबंधाच्या पुढल्या हाडांचा सांवा उंचीच्या दृष्टीनें शरिराच्या मध्यावर येतो.
- (२) कमरेपासून (सर्वांत अरुंद भागाच्या ठिकाणापासून) खाला पायाच्या तळव्यापर्यंतचें अंतर हें डोक्याच्या अत्युच्च भागापासून कमरेपर्यंतच्या अंतराच्या दुप्पट असतें.
- (३) शरिराच्या मध्यापासून खालीं गुढ्यापर्यंतचें अंतर हें गुढ्यापासून खालीं पायाच्या तळव्यापर्यंतच्या अंतराइतकें (थोडेंसें कमी) असतें.
- (४) कटिबंधाच्या सर्वांत रुंद भागाचें (नितंबांच्या ठिकाणचें) एकंदर उंचीशीं साधारणतः २:९ हें प्रमाण पडतें.
- (५) खांद्यापासून हाताच्या मधल्या बोटाच्या टोकापर्यंतचें अंतर शरिराच्या एकंदर उंचीच्या सुमारे ६ इतकें असतें.
- (६) स्तनांच्या ठिकाणाकडून घेतलेली छातीची रुंदी एकंदर उंचीच्या सुमारे $\frac{1}{2}$ इतकी असते.
- (७) कमरेची रुंदी व शरिराची उंची यांचें प्रमाण सुमारे ५:३६ असें पडतें.

ब्रिजमनने आपल्या लाईफ ड्रॉइंग (Bridgman's Life Drawing) या पुस्तकांत, मानवी देहाच्या चित्रीकरणाची एक अत्यंत सोपी रीत सांगितली आहे. डोकें, छातीचा भाग व कटिबंध हे तीन घन ठोकळे कल्पून, डोक्याच्या खालून निघून मानेतून व कण्यांतून कटिबंधाच्या पाठीमागे माकडहाडाच्या ठिकाणी संपणाऱ्या अस्थिमलिकारूपी लवचिक तारेने ते एकाखाली एक असे जोडलेले आहेत अशी मानवी देहाच्या रचनेची कल्पना केलेली आहे. शरीराचा समतोलपणा साधण्यासाठी हे तीन घन ठोकळे (solid blocks) पुढे-मागे, वर-खाली किंवा उजवीकडे वा डावीकडे वळतात किंवा वांकतात. (मात्र कोणत्याही स्थितीमध्ये त्यांच्या स्वरूपामध्ये घडणीच्या दृष्टीने फरक पडू शकत नाही.) छातीच्या विभागाला वर दोन बाजूंस हात जोडलेले असतात आणि कटि-

बंधाच्या घनाला, थोडेसे खालच्या बाजूंस, बाहेर, पाय सांधलेले असतात. समतोलपणा, गति व संगति या तीन गोष्टी लक्षांत घेऊन त्या घनांच्या वेगवेगळ्या रचना करून मानवी देहाची वेगवेगळ्या स्थितीतील चित्रे कल्पनेने काढता येतात.

स्थिति-वैचित्र्य व चैतन्य यांच्यामुळे देहाच्या ठिकाणी विशेष आकर्षण उत्पन्न होत असते. स्थिर आणि सरळ अशा स्थितीमध्ये एका प्रकारची एकसूरता (monotony) येऊन राहते. शरीराच्या वैचित्र्यपूर्ण किंवा गतिसूचक स्थितीमध्ये किंवा प्रत्यक्ष चैतन्यपूर्ण हालचालीमध्ये लालित्य आणि लयबद्धता निर्माण होत असतात. चैतन्य हा प्राणिमात्राचा नैसर्गिक गुणधर्म आहे आणि त्याचा अभाव असलेला देह व अचल पाषाणमूर्ती यांच्यामध्ये फारसा फरक नसतो. लयबद्धतेमध्ये (Rhythm) चित्ताकर्षक गति किंवा अशा गतीचा आभास यांचा अंतर्भाव होतो. शरीराच्या गतिमान किंवा गतिनिदर्शक अवयवांशी अचल अवयवांचे उपांगत्व (subordination) व त्याच वेळी समानतेचा (Symmetry) अप्रत्यक्षपणे होणारा आविष्कार यांमुळे निर्माण होणाऱ्या दृश्य रम्यत्वाला चित्र-लेखनाच्या दृष्टीने लयबद्धता म्हणतां येईल.

स्वराची वा स्वररचनेची गति व दीर्घत्व, अनुरूप अशा काल-खंडांच्या किंवा लयीच्या अनुरोधाने मर्यादित करून साधण्यांत येणारे श्राव्य माधुर्य म्हणजेच संगीतांतील लयबद्धता. त्याच-प्रमाणे आकृतीमधील लयबद्धता ही अस्पष्ट किंवा प्रकट अशा रेषांच्य दिशा किंवा लकबी व त्यांना योग्य ठिकाणी घातलेली स्थल-मर्यादा यांवर अवलंबून असते. लयबद्धतेच्या कल्पनेचे पृथक्करण करणे सोपे नाही. पण ती मनाला पटते व तिच्यापासून अत्यंत सुखकर असा अनुभव येतो एवढे निश्चितपणे म्हणतां येईल.

शरीराच्या अवयवांमध्ये प्रमाणबद्धता नसूनहि केवळ डौलदार हालचालींमुळे आकर्षण उत्पन्न होऊं शकते. लयबद्ध हालचाली-

स्थिति-वैचित्र्य व चैतन्य यांच्यामुळे देहाच्या ठिकाणी विशेष आकर्षण उत्पन्न होत असते. स्थिर आणि सरळ अशा स्थितीमध्ये एका प्रकारची एकसूरता (monotony) येऊन राहते. शरीराच्या वैचित्र्यपूर्ण किंवा गतिसूचक स्थितीमध्ये किंवा प्रत्यक्ष चैतन्यपूर्ण हालचालीमध्ये लालित्य आणि लयबद्धता निर्माण होत असतात. चैतन्य हा प्राणिमात्राचा नैसर्गिक गुणधर्म आहे आणि त्याचा अभाव असलेला देह व अचल पाषाणमूर्ती यांच्यामध्ये फारसा फरक नसतो. लयबद्धतेमध्ये (Rhythm) चित्ताकर्षक गति किंवा अशा गतीचा आभास यांचा अंतर्भाव होतो. शरीराच्या गतिमान किंवा गतिनिदर्शक अवयवांशी अचल अवयवांचे उपांगत्व (subordination) व त्याच वेळी समानतेचा (Symmetry) अप्रत्यक्षपणे होणारा आविष्कार यांमुळे निर्माण होणाऱ्या दृश्य रम्यत्वाला चित्र-लेखनाच्या दृष्टीने लयबद्धता म्हणता येईल.

स्वराची वा स्वररचनेची गति व दीर्घत्व, अनुरूप अशा काल-खंडांच्या किंवा लयीच्या अनुरोधाने मर्यादित करून साधण्यांत येणारे श्राव्य माधुर्य म्हणजेच संगीतांतील लयबद्धता. त्याच-प्रमाणे आकृतीमधील लयबद्धता ही अस्पष्ट किंवा प्रकट अशा रेषांच्या दिशा किंवा लकवी व त्यांना योग्य ठिकाणी घातलेली स्थल-मर्यादा यांवर अवलंबून असते. लयबद्धतेच्या कल्पनेचे पृथक्करण करणे सोपे नाही. पण ती मनाला पटते व तिच्यापासून अत्यंत सुखकर असा अनुभव येतो एवढे निश्चितपणे म्हणता येईल.

शरीराच्या अवयवांमध्ये प्रमाणबद्धता नसूनहि केवळ डौलदार हालचालींमुळे आकर्षण उत्पन्न होऊ शकते. लयबद्ध हालचाली-

डोक्याची अस्थिरचना व दृश्यस्वरूप

ना किंवा गतीला प्रमाणबद्ध अवयवांची जोड मिळाली तर अशा संयोगाचें किंवा संगमाचें आकर्षण असामान्यच होईल.

वरील अल्पशा विवेचनावरून सौंदर्यचिकित्सेच्या दृष्टीने स्त्री-शरिराला सामान्यतः आवश्यक असलेल्या गुणधर्मांची कल्पना येईल. उत्क्रान्तिदृष्ट्या मागासलेल्या किंवा रानटी जातींमध्ये हे गुणविशेष अत्यंत अल्पशा प्रमाणांत उपस्थित असतात असे साधार दाखवून देतां येईल. अर्थात्, मानव जसजसा उत्क्रान्त होत जात आहे तसतसा तो अधिक सुंदरहि होत आहे असा उपसिद्धान्त कुणी मांडला तर त्यांत विशेष आश्चर्य वाटण्याजोगें कांहीं नाहीं.

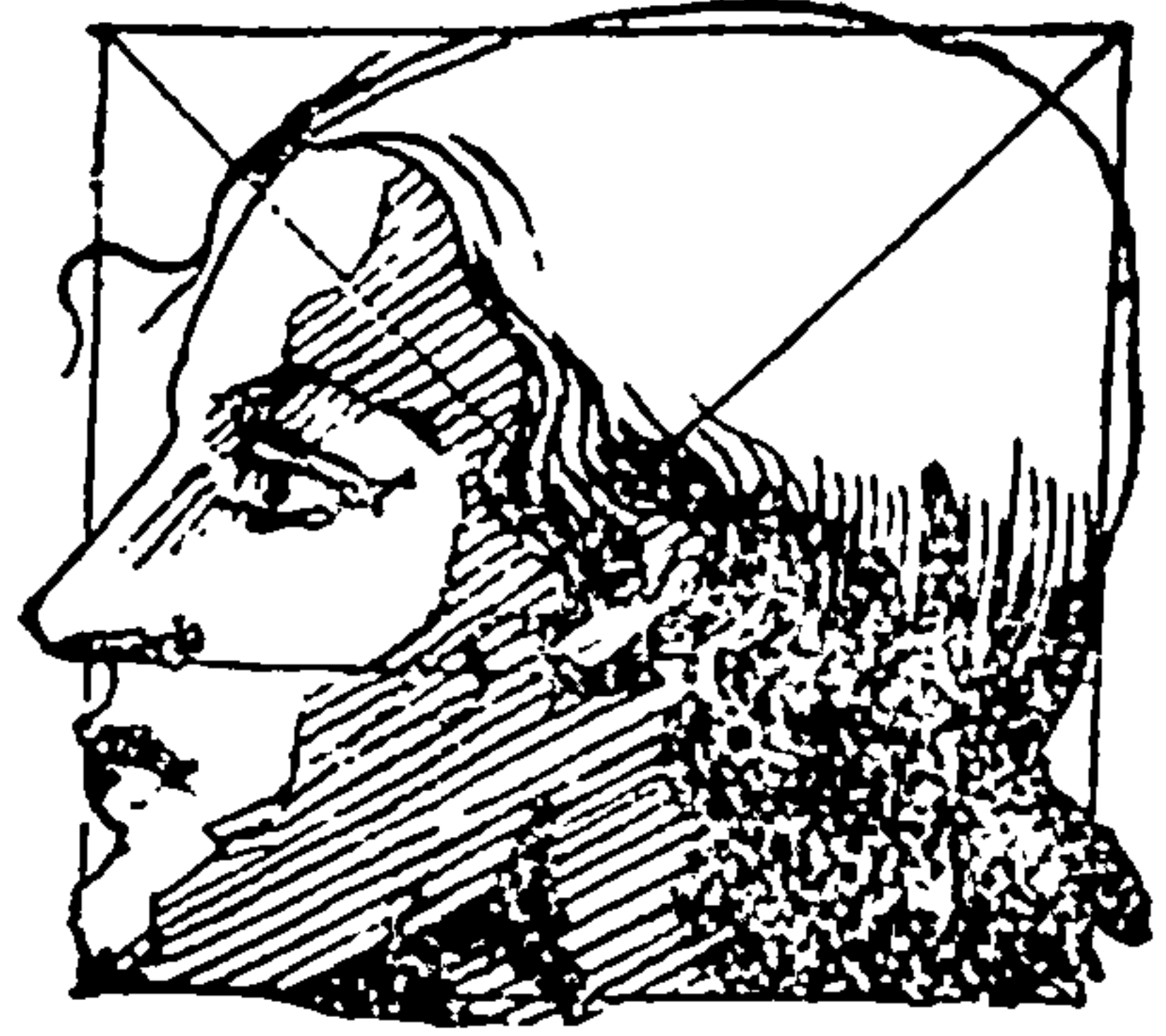
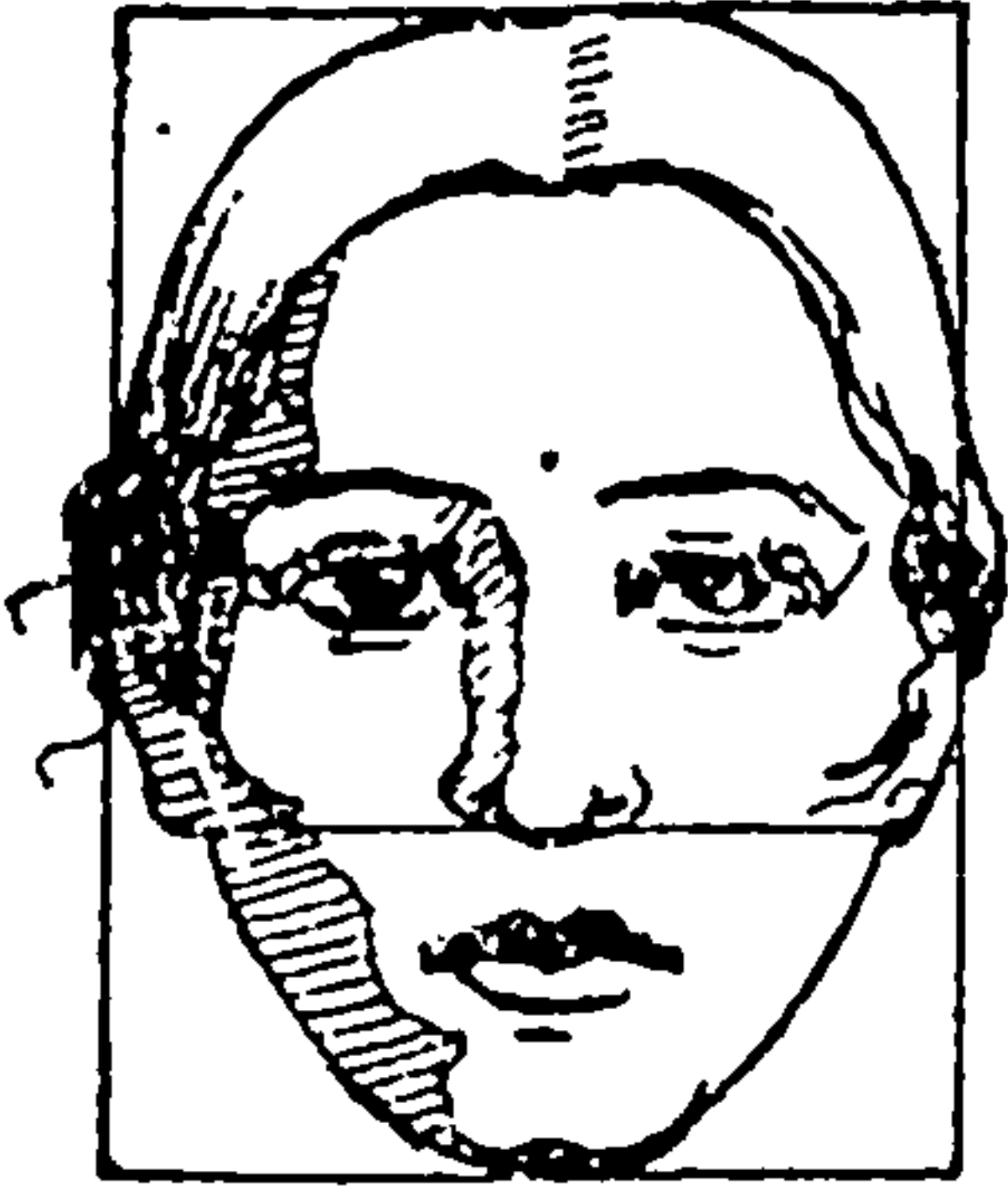
चेहरा हें मानवाच्या व्यक्तिमत्त्वाचें प्रत्ययस्थान आहे असे मानण्यांत येतें. चेहऱ्याच्या सौंदर्याला व्यवहारांत सर्वांत अधिक महत्त्व मिळत असल्याकारणानें शरीराच्या ह्या मुख्य भागाचा थोड्या विस्तारानें विचार केला पाहिजे.

सुधारलेल्या जातींतील मनुष्याच्या डोक्याच्या अस्थिरचनेचीं हीं दोन चित्रे आहेत. डावीकडील चित्रावरून डोक्याच्या रुंदीची आणि डोळे, नाक, ओठ व हनुवटी यांच्या स्थितीची कल्पना येईल

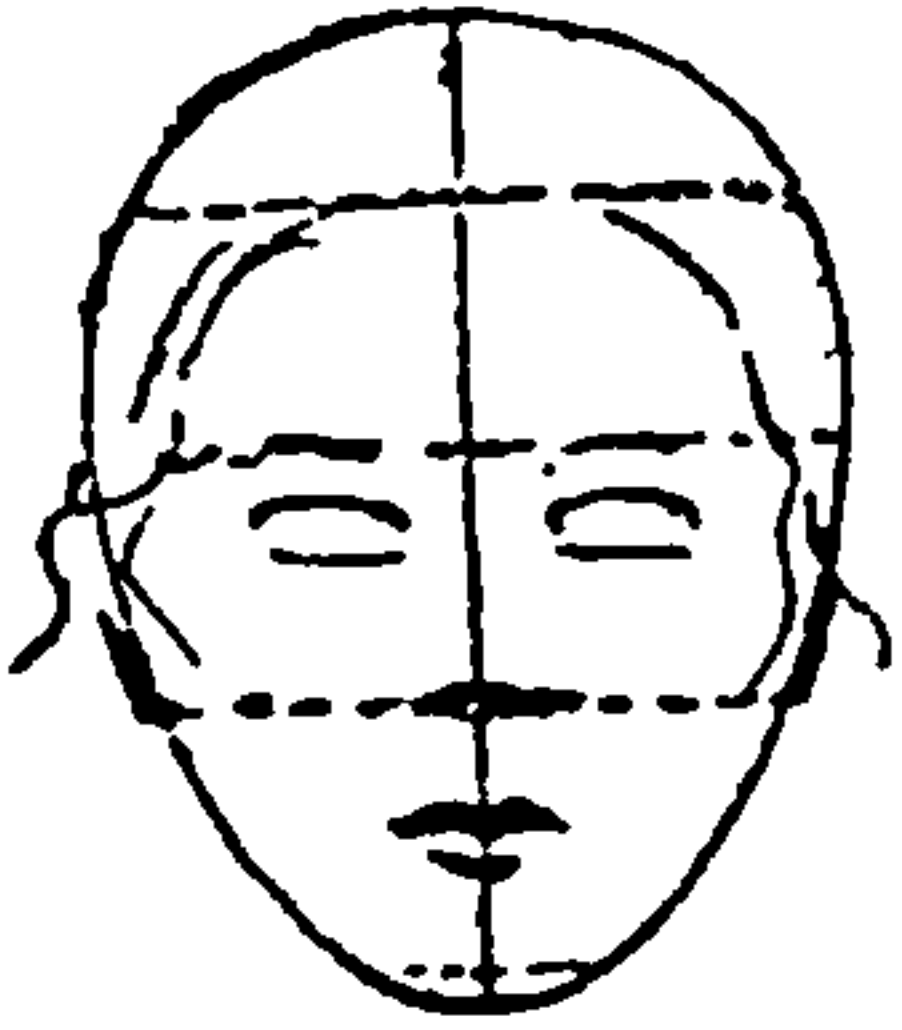
तर उंजवीकडील चित्रावरून डोक्यांची उंची व खोलपणा किंवा लांबी यांचा बोध होईल. वानराचें डोकें ह्यापेक्षा अधिक चपटें, उंचीला कमी, हनुवटीपासून वरचे भाग पाठीमार्गे झुकत गेलेले आणि मेंदूला संरक्षण देणारा कवटीचा वरचा भाग अतिशय लहान. (पर्यायानें मेंदूही लहानच) अशा रचनेचें असतें. उंचीच्या मानानें त्याची रुंदी देखील अधिक असते. मनुष्याच्या रानटी (aboriginal races) जातींमध्ये, वरील चित्रांतली स्थिती व वानराच्या डोक्याची रचना यांच्या मधली स्थिती पाहावयाला सांपडते. सुधारलेल्या जातींमध्येहि डोक्याच्या घडणीमध्ये प्रमाणांचा थोडाफार फरक आढळतो. उदाहरणार्थ, माँगोलियन जातींमध्ये (चिनी, तिबेटी, वगैरे) डोक्याच्या इतर रचनेमध्ये तेवढासा फरक नसला तरी चेहरा पुढून चपटा दिसतो व नाक, ओठ व डोळे यांची ठेवण वेगळ्या पद्धतीची व कमी उठावदार असते. डोक्याखालील हाड (Cheek-bone or Malar bone) अधिक प्रकट असतें. जगाच्या पाठीवर असणाऱ्या अनेक जातींच्या चेहऱ्याच्या (आणि शरीराच्या देखील) ठेवणीमधील फरकाचा खुलासा केवळ उत्क्रान्तितत्त्वाच्या अनुसंधानानें करतां येईल असे वाटत नाहीं. भौगोलिक परिस्थिती व जातीची वंशपरंपरागत अस्तित्वांत असलेली वैशिष्ट्ये, यांचा देखील विचार करावा लागेल. तथापि आपल्याला त्या प्रश्नाची चर्चा करणे शक्य नसल्याकारणानें ह्या गोष्टीचा केवळ उल्लेख करण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं.

मागील आकृतीवरून असे दिसून येईल कीं उंची व रुंदी यांचें प्रमाण ४:३ व ७:५ यांच्या दरम्यान असतें. बाजूने पाहिलें असतां उंची व खोलपणा किंवा आडवी लांबी हीं जवळजवळ सारखीं असतात.

आंतील अस्थिरचनेवर स्नायु, मांस, त्वचा इत्यादींचे आच्छादन येऊन चेहऱ्याचे दृश्य स्वरूप निर्माण होतें. नाक, कान व ओठ हे अवयव विशिष्ट स्नायू व तत्सम इतर पदार्थ (cartilages) यांच्या संयोगाने बनलेले असून त्यांची व्यक्तिनिष्ठ वैशिष्ट्ये आंतील अस्थिरचनेवर फारशी अवलंबून नसतात. त्वचेचे गुण व केसांची विपुलता व इतर गुण यांचा देखील चेहऱ्याच्या एकंदर स्वरूपावर बराच परिणाम होत असतो. चेहऱ्यावरील अवयवांच्या विषयीं सर्वसामान्य नियम ठरविणे कठिण आहे. तथापि स्थूलमानाने असे सांगता येईल की, कपाळाच्या वरच्या मर्यादेपासून भुवयांना जोडणाऱ्या आडव्या रेषेपर्यंतचे अंतर, तेथून नाकाच्या खालच्या टोंकापर्यंतचे किंवा पाया(base)पर्यंतचे अंतर आणि नाकाच्या टोंकापासून हनुवटीच्या खालच्या मर्यादेपर्यंतचे अंतर, हीं तीनही अंतरे सारखी असतात; आणि कपाळाच्या वर राहणारी डोक्याची उंची कपाळाच्या उंचीच्या निम्त्यापेक्षा थोडी कमीच असते. नाकाचा पाया व कानाचे खालचे टोंक किंवा पाळी एकाच आडव्या रेषेत असतात (अर्थात्, चेहरा वर किंवा खाली वळविलेला नसेल तेव्हांच). दोन्ही भुवया, दोन्ही डोळे, दोन्ही नाकपुड्या व ओठ

हे अवयव, कपाळाचा मध्यबिंदु व हनुवटीचा मध्यबिंदु ह्यांना जोडणाऱ्या उभ्या रेषेशी काटकोनांत असणाऱ्या आडव्या समांतर रेषांवर व ह्या मध्यरेषेपासून दोहीकडे सारख्या अंतरावर मर्यादित झालेले असतात. डोळ्यांच्या रचनेमध्ये, नाकाच्या ठेवणीमध्ये व तोंडाच्या जिवणीच्या रुंदीमध्ये, तसेच ओठांच्या जाडीमध्ये अनेक प्रकार पाहावयाला सांपडतात.

कोंवड्याचें अंडें, निमुळतें टोंक खालीं करून उभें केलें तर जसें दिसेल तशी आकृती चेहऱ्याच्या मर्यादा निश्चित करण्यासाठीं काढण्याचा प्रघात आहे. अर्थात्, अशाप्रकारें काढलेल्या आकृतींत चेहऱ्याचीं प्रमाणें बरींचशीं योग्य रीतीनें साधतां येतात; तथापि सर्वसामान्य आकृतीपुरतीच ही पद्धति उपयोगांत आणतां येईल. कारण, प्रत्येक चेहऱ्याच्या ठेवणीचीं वैशिष्ट्ये आणि तपशील वेगळे असतात व यथावस्तु चित्र काढावयाचें असेल तर अशा गमकात्मक आकृतींचा उपयोग अल्प प्रमाणांतच होऊं शकतो.

उंची व लांबी सारखी व त्याच्या सुमारे पाऊणपट रुंदी अशा मोजमापांच्या ठोकळ्याच्या सारखी मनुष्याच्या डोक्याची रचना असते. बाजूच्या आकृतीवरून डोक्याचें हें सामान्य स्वरूप लक्षांत येईल.

मानवदेहाचें किंवा त्याच्या यथावस्तु चित्रांचें अथवा शिल्पांचें निरीक्षण करून शरीराच्या सर्व अवयवांच्या प्रमाणांविषयी माहिती मिळवितां येईल. अस्थींच्या सांपळ्यावर स्नायूंची जी मांडणी केलेली असत तिच्यावरच मुख्यतः बाह्यस्वरूप अवलंबून असतें. शारीरशास्त्रावरील प्राथमिक पुस्तकांमध्येही अशी माहिती दिलेली असते, तीवरून स्त्रीपुरुषांच्या देहांचें स्वरूप लक्षांत येण्याजोगें आहे. पुरुषाच्या स्नायूंमध्ये जो घट्टपणा व घोटीवपणा असतो त्यावर त्याचें सामर्थ्य अवलंबून असतें. स्वभावतः नाजुक असणाऱ्या स्त्रीदेहाचे स्नायू तितके घट्ट किंवा घोटीव नसतात व त्यामुळे स्त्रीदेह कोमल दिसतो. पीळदारपणा (angularity) च्या अभावीं त्याच्या ठिकाणीं एक प्रकारचें नयनरम्य लालित्य प्रतात होत असतें. Streamlined body ची कल्पना स्त्रीदेहाच्या ह्या वैशिष्ट्यावरच आधारलेली आहे.

ह्या पुस्तकांत स्त्रीदेहाच्या वेगवेगळ्या अवयवांचीं निरनिराळ्या स्थितींतील जीं चित्रे दिलेलीं आहेत त्यांवरून त्या त्या अवयवांची प्रमाणबद्ध घडण व त्यांचे सौंदर्यगुण ध्यानांत येण्यास अल्पसें साह्य होईल. त्याविषयींची विस्तृत चर्चा स्थलाभावीं येथे करतां येणें शक्य नाहीं.

कोणत्याहि वस्तूची हुवेहूव प्रतिकृती करणें हें कांहीं कलावंताचें खरें कार्य नव्हे. चित्रकारानें किंवा शिल्पकारानें शारीरशास्त्राचा अभ्यास करावयाचा तो केवळ यथावस्तु प्रतिमा निर्माण करतां यावी एवढ्यासाठीं करावयाचा नसून शरीराच्या वेगवेगळ्या अवयवांच्या घडणीचीं वैशिष्ट्ये समजून घेऊन, त्या वैशिष्ट्यांचें सौंदर्यदृष्ट्या मूल्यमापन करून आणि तें सौंदर्य कशामुळे निर्माण

होते ते ओळखून प्रत्यक्ष उपलब्ध सौंदर्यापेक्षां, अभ्यास व कल्पना-शक्ति यांच्या साहाय्याने त्याहीपेक्षां उच्चतर प्रतीच्या सौंदर्याची निर्मिती करण्यासाठी. यामुळे प्रत्यक्ष अनुभवास येणारीं शरीराचीं प्रमाणे थोडींफार बदलून चित्रकार किंवा शिल्पकार सौंदर्याचे आदर्श निर्माण करीत असतात; व त्या आदर्शापासून आपल्याला उच्च प्रतीचा सौंदर्यानुभव येऊं शकतो.

कोणत्याहि स्त्रीचे सर्व अवयव अगदीं प्रमाणवद्ध, निर्दोष व रेखीव असण्याचा संभव कर्मा. तथापि सुंदर स्त्रीची काल्पनिक प्रतिमा चितारतांना चित्रकार तिचा प्रत्येक अवयव अगदीं रेखीव व प्रमाणवद्ध काढण्याचा प्रयत्न करीत असतो. यामुळे प्रत्यक्ष सुंदर स्त्री पाहून आपल्याला जो सौंदर्यानुभव किंवा जें समाधान होत नाही तो सौंदर्यानुभव किंवा तें समाधान चित्रकारानें निर्माण केलेल्या आदर्श सौंदर्याच्या दर्शनानें होऊं शकतें. त्याप्रमाणेंच, पुष्कळशा चित्रांमध्ये, स्त्रियांच्या कमरेपासून खालच्या भागाची लांबी, प्रत्यक्ष अनुभवाला येणाऱ्या प्रमाणापेक्षां थोडीशी अधिक दाखविण्यांत येते आणि तीं चित्रे आपल्याला मनोहर वाटतात. सुंदर स्त्रियांचीं काल्पनिक चित्रे पाहिलीं तर त्यांमध्ये गुढग्याखालील पायांची लांबीदेखील प्रत्यक्षांत आढळणाऱ्या जास्तींत जास्त लांबीपेक्षांहि थोडी अधिकच असलेली दिसून येईल. प्रत्यक्ष उपलब्ध प्रमाणें मुद्दाम अवेष्टून निर्माण केलेल्या आदर्शांमध्ये सौंदर्य वाढलेलें आपण पुष्कळ चित्रांमध्ये पाहतों. तथापि प्रमाणांमध्ये केलेला हा फरक, अर्थातच, विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच करतां येतो व त्या मर्यादेचें उल्लंघन झालें तर सौंदर्याच्या वृद्धीऐवजीं विकृती आणि कुरूपताच निर्माण होऊं लागते.

पार्थिव सौंदर्याचें आदर्श स्वरूप हें देहामधील निसर्गनिर्मित (प्रमाणबद्धता, रेखीवपणा इत्यादि) सौंदर्यगुणांना लयबद्धतेच्या (Rhythm) तत्वाची जोड देऊन निर्माण केलें जात असतें. अर्थात्, निसर्गनिर्मित वस्तूंवर संस्करण करून आदर्श सौंदर्यनिर्मिती करतांना कलावंत एका प्रकारें निसर्गापेक्षांहि उच्च अशा स्थानावर अधिष्ठित होत असतात. निसर्गानें अस्फुटपणें व अंशतः दाखविलेल्या सौंदर्याच्या साह्यानें, निर्दोष व संपूर्ण सौंदर्याच्या शोधांत, सौंदर्याचे नवनवीन आदर्श ते जगापुढें ठेवीत असतात. यापूर्वीं उद्धृत केलेले, कलावंताच्या मनोभूमिकेविषयींचे कै. राजकवि तांबे यांचे विचार याच तत्वाचे निदर्शक आहेत. तर्कशास्त्र किंवा नीतिशास्त्र यांच्या प्रमाणेंच सौंदर्यशास्त्रहि आदर्शात्मक किंवा Normative शास्त्र आहे. प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीच्या अभ्यासानें, 'काय असावें' अशा ध्येयात्मक किंवा आदर्श परिस्थितीचा विचार करणें हेंच अशा प्रकारच्या शास्त्रांचें कार्यक्षेत्र असतें. नीतिशास्त्राला ज्याप्रमाणें मानस-शास्त्राचा आधार आवश्यक असतो तद्वतच सौंदर्यमीमांसेला शारीर-शास्त्रादि वास्तवस्थितीचें ज्ञान करून देणाऱ्या शास्त्रांची उपेक्षा करून चालणार नाही.

वरील गोष्ट ध्यानांत घेतली असतां, प्रत्यक्ष अस्तित्वांत असलेल्या स्त्रीदेहाच्या रचनेचीं गमकात्मक स्वरूपें चित्रकार किंवा शिल्पकार कां कल्पितात व त्यांच्या अनुरोधानें स्त्रीदेहाचें कलात्मक स्वरूप कसें निर्माण करतात, याचा उलगडा होण्यासारखा आहे. तथापि, यापूर्वीं उल्लेख केल्याप्रमाणें, कलावंतांचें या बाबतींतील स्वातंत्र्य अनियंत्रित असतां कामा नये. त्याला शारीरशास्त्राचें दिग्दर्शक, व नियंत्रक बंधन घालणें अवश्य आहे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

शरीराच्या वेगवेगळ्या अवयवांच्या सौंदर्यगुणांचा विचार करा-
 वयाचा तो त्यांची शारीरशास्त्रीय वैशिष्ट्ये, व चित्रकार आणि
 शिल्पकार यांनी कल्पिलेली कलात्मक स्वरूपे ह्या दोहोंचा समन्वय
 करून केला पाहिजे. तथापि ही गोष्ट सामान्य लोकांना सहज
 साधण्यासारखी नाही. प्रत्येक अवयवाची वैशिष्ट्ये व कलावंतांनी
 मान्य केलेली त्यांची आदर्शात्मक स्वरूपे यांची सविस्तर चर्चा
 करणे येथे शक्य नसल्याकारणाने त्या त्या अवयवांची, वरील
 दोन्ही गोष्टींची निदर्शक अशी, कांहीं चित्रे दिली आहेत. या-
 विषयींची अधिक माहिती पाहिजे असल्यास, ज्या आधारग्रंथांची
 सूची पुस्तकाच्या शेवटी दिली आहे त्या ग्रंथांवरून वाचकांना
 मिळविता येईल.

वेशभूषा

देहाच्या सौन्दर्याची चिकित्सा करतांना त्याची अनावृत स्थितीच प्रामुख्याने ध्यानांत घ्यावयाची असली तरी सामाजिक जीवनांत अनेकविध कारणांमुळे आवश्यक होऊन बसलेल्या वस्त्रालंकारादि विविध गोष्टी मानवाचे स्वरूप अनेक प्रकारांनी निश्चित करीत असतात ही गोष्ट कांहीं दृष्टीआड करता येणार नाही. कोणत्याहि व्यक्तीविषयी आपल्या मनांत विचार येतात तेव्हां त्या व्यक्तीला सामान्यतः ज्या प्रकारच्या पेहेरावामध्ये अथवा वेशभूषेमध्ये पाहण्याची संवय असते त्याच स्वरूपांत ती व्यक्ती आपल्या डोळ्यांपुढे उभी राहते. व्यवहारांत, व्यक्तीच्या नेहमीच्या पेक्षा वेगळ्या वेशभूषे-मधील स्वरूपहि आपल्याला तितकेंसे निश्चितपणे केवळ कल्पनेने अनुभवितां येत नाही. सामाजिक जीवनापुरतें व्यक्तीचें जड अस्तित्व तिच्या कोणत्या ना कोणत्या तरी आच्छादित व विभूषित स्वरूपापासून अभिन्न असेच असतें.

वस्त्रे, अलंकार व सौंदर्यप्रसाधन ह्या गोष्टी मानवनिर्मित असून त्यांच्या योजनेमागे कांहीं विशिष्ट हेतु असतात. त्यांच्यापासून अपेक्षिलेला लाभ खरोखरीच असेल किंवा केवळ काल्पनिक देखील असू शकेल. तथापि कांहीं तरी उद्दिष्ट असल्याखेरीज मनुष्य कोणतीहि गोष्ट करीत नाही.

वस्त्रे

शरीररक्षणाच्या दृष्टीने आच्छादनाची आवश्यकता अगदी वन्य स्थितींत देखील भासणे साहजिक आहे. रानटी टोळ्या सुधारून

त्यांचे समाजांमध्ये रूपान्तर होऊं लागलें तेव्हां लज्जारक्षणाच्या दृष्टीनें शरीराच्या विशिष्ट भागांपुरतें तरी आच्छादन अवश्य वाटूं लागलें. याच वेळीं आवश्यकता आणि सभ्यता या दोन्ही गोष्टींचा समन्वय होऊन वस्त्रप्रावरणाला वेगवेगळीं पण थोडींफार निश्चित स्वरूपें प्राप्त होऊं लागलीं. समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेंत तरी ह्या दोन उद्दिष्टांशिवाय आच्छादनाला किंवा वस्त्रांना तिसरें साध्य नव्हतें असेंच म्हणावें लागेल. कारण, शरीराला भूषविण्यासाठीं किंवा त्यांत आकर्षकपणा अथवा शोभा आणण्यासाठीं वेगवेगळ्या तऱ्हांचे अलंकार, पल्लव, फुलें, पक्ष्यांचीं चित्रविचित्र पिसें, व प्रत्यक्ष शरीरावर गोंदणें, इत्यादि साधनें अगदीं नग्न स्थितींत वावरणाऱ्या रानटी मानवांमध्येहि प्रचलित होती. देह भूषविण्याची प्रवृत्ती रानटी स्थितींत होती तशांच सुधारलेल्या स्थितींतहि आहे. फक्त साधनें व पद्धती यांच्यामध्ये फरक पडत गेला एवढेंच म्हणतां येईल.

मानवाची सुधारणा होऊं लागली तसतशी त्याची सौन्दर्यदृष्टी बदलत चालली, व आवश्यकता आणि सभ्यता यांच्या जोडीला शरीराला भूषविण्याची कल्पना देखील वस्त्रप्रावरणांच्या उद्दिष्टांमध्ये समाविष्ट झाली. हें नवें उद्दिष्ट साधण्याच्या दृष्टीनें वस्त्रांच्या प्रकारांमध्ये त्यानंतर झपाट्यानें फरक पडूं लागले.

भौगोलिक परिस्थितीमुळे अवश्य ठरलेल्या आच्छादनाला कार्यक्षमतेची मुरड वसून दोन्ही गरजा भागविण्याचा गुण म्हणजे सोयिस्करपणा हें पोशाखाचें एक आवश्यक अंग ठरलें. लज्जारक्षणाच्या जोडीला धार्मिक, राष्ट्रीय किंवा राजकीय इत्यादि अनेकविध नियामक तत्वे येऊन सभ्यतेची अतिविस्तृत व अनेक उपागांनीं

सकच्छ नेसण्याच्या महाराष्ट्रीय पद्धतीने शरीराच्या नैसर्गिक ठेवणीला बाध न येतां वस्त्राला पडणाऱ्या सुरकुत्या शरीराच्या मर्यादारेषांशीं कशी संगति साधतात हें ह्या चित्रामध्ये दिसून येईल.

भरलेली नवी कल्पना मनुष्याच्या वस्त्रप्रावरणाचें किंवा पोशाखाचें दुसरें महत्त्वाचें अंग होऊन बसलें. ह्या दोहोंच्या जोडीला सौन्दर्य-प्रसाधनाचें तिसरें नवें अंग आपल्या नावीन्याच्या जोरावर सभ्यां शिरजोर होऊं पाहात आहे. ह्या तिसऱ्या अंगाचाच आपल्याला विचार करावयाचा असला तरी त्याचें महत्त्व प्रमाणाबरोबर वाढूं दिल्यानें पहिल्या दोन अंगांच्या वास्तविक महत्त्वाला बाध येऊन एकंदरींत समाजाचें अनहितच होण्याचा अधिक संभव आहे, ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे. अर्थात्, पोशाखामागील पहिल्या दोन्ही उद्दिष्टांचें महत्त्व योग्य प्रमाणांत राखून सौन्दर्याच्या दृष्टीनें काय साधतां येईल याचाच विचार मी करणार आहे.

स्त्रीदेहाचें सौन्दर्य कोणकोणत्या गोष्टींवर अवलंबून असतें याचें अल्पसें दिग्दर्शन यापूर्वीं केलेंच आहे. वस्त्रप्रावरणांमुळे देहाच्या नैसर्गिक सौन्दर्याला बाध न येतां उलट जर त्यांत भर टाकावयाची असेल तर पहिल्यानें वस्त्राच्छादनामुळे देहाच्या नैसर्गिक आकाराला कोणत्याहि रीतीची विकृति येणार नाही ह्याविषयीं काळजी घेतली पाहिजे. स्त्रीदेहाची नयनरम्यता ही त्याच्या लालित्यपूर्ण वळणदार-पणावर अवलंबून असते. वस्त्र अंगाबरोबर राहिलें तरच शरीराचा बांधा व प्रवाही (flowing) अशा मर्यादारेषा (outlines) योग्य प्रमाणांत प्रकट होऊं शकतील. पण वस्त्र जर अंगाबरोबर राहणारें नसेल तर मूळ देहाच्या ठेवणीचीं वैशिष्ट्ये अदृश्य होऊन केवळ वस्त्राच्या रचनेप्रमाणें अगदीं वेगळ्या प्रकारचा नवाच आकार निर्माण होईल.

स्त्रीशरीराच्या अवयवांच्या ज्या सुरम्य अशा नैसर्गिक मर्यादा असतात त्या झांकल्या गेल्यानें देहाचें नैसर्गिक सौंदर्य प्रकट

व्हावयाला मोठीच अडचण निर्माण होते. शिवलेल्या कपड्यांनी अशा मर्यादांचा प्रकटपणा साधणें बरेंच कठिण पडतें व हें साधावयाचें असेल तर कपड्यांचें बेतणें व शिवणें ह्या दोन्ही गोष्टी बऱ्याच गुंतागुंतीच्या व कष्टाच्या होऊन राहतात. याच्या उलट आच्छादनाच्या कामीं एकाच लांब अशा वस्त्राचा कौशल्यानें उपयोग केला तर त्या वस्त्राला अवयवांच्या ठेवणीप्रमाणें ज्या सुरकुत्या किंवा घड्या साहजिकपणेंच पडतात त्यांची साथ किंवा जोड मिळून स्वरूपाची रम्यता अधिक खुलून दिसते. शरीराच्या अवयवांना धरून राहण्याच्या, व त्यांवर साहजिकपणें पडणाऱ्या सुरकुत्यांनीं अवयवांच्या मर्यादांशीं रम्य अशी संगति साधण्याच्या गुणाच्या दृष्टीनें सकळ नेसण्याची महाराष्ट्रीय पद्धति बऱ्याच वरच्या प्रतीची ठरेल.

विकळ किंवा 'गोल' नेसणें कोणत्याही पद्धतीचें असलें तरी त्या पद्धतीमध्ये वस्त्र शरीराला धरून राहतें (पदाराखेरीज) तें फक्त नितंबांभोंवतीं, व त्यामुळें तेवढ्याच भागाला प्रकटपणा येतो. केवळ नितंबांनाच प्रकटपणा आणल्या गेल्याकारणानें कोणाचेंहि लक्ष फक्त त्याच ठिकाणीं वेधलें जातें व ही गोष्ट कांहीं विशेष इष्ट आहे असें वाटत नाही. शिवाय नितंबांची ठेवण देखील प्रमाणबद्ध असेल तर ठीक, नाहीतर तो एक दृष्टीवर अत्याचार आहे असेंच म्हणण्याची पाळी येते. नितंबांना प्रकटपणा येण्याचें कारण असें कीं, वस्त्राच्या वेष्टनाचा दिशा आडवी असल्यामुळें त्याचा परिणाम नितंबांची रुंदी वाढून दिसण्याचाच होतो. खालील वस्त्रही आडवेंच वेष्टिलें गेल्याकारणानें तें पायांना धरून राहूं शकत नाही व त्यामुळें पायांच्या मर्यादा व सौंदर्य लक्ष वेधून घेऊं शकत

नाहींत. या कारणामुळे सामान्यपणे एकंदर दृश्य पिंपासारखे दिसू लागते. गोल नेसणे पुरेशा उंच व प्रमाणांतच मांसलपणा असणाऱ्या स्त्रियांनाच फक्त शोभून दिसते. याचें कारण असें कीं, वस्त्राची दिशा आडवी असली तरी देहाची उंची पुरेशी असल्यामुळे वस्त्राला ठिकठिकाणीं उभ्या सुरकुत्या पडतात व शरीराच्या उभ्या मर्यादांशीं त्यांचें रम्यसें मीलन किंवा संयोग होतो. तसेंच शरीराची जाडी प्रमाणशीर असल्याकारणानें वस्त्र साधारणपणे अंगाबरोबर राहते व त्यामुळे अवयवांच्या नैसर्गिक वळणदारपणाला बाध न येतां चांगला उठावदारपणा येतो. पण प्रमाणाबाहेर लठ्ठ असणाऱ्या स्त्रिया गोल नेसणामुळे अधिकच बेढब दिसतात व अत्यंत कृश स्त्रिया फडक्यांत गुंडाळलेल्या काठीसारख्या विचित्र दिसतात. सकळ नेसणें हें बहुतकरून सौंदर्य वाढवून दाखवितें; निदान देहाचे दोष तरी अवास्तव रीतीनें प्रकट करीत नाहीं.

अखंड किंवा शिलाई न केलेल्या आच्छादक वस्त्रांविषयीं वर ज्या गोष्टी सांगितल्या त्यांच्या जोडीला कमरेच्या वरील भागाचें आच्छादन करण्यासाठीं जो पदर किंवा त्या वस्त्राचा भाग उपयोगांत आणला जातो त्याचा थोडासा विचार केला पाहिजे. पदरानें पोटा, व स्तनांमुळे प्रकटपणा आलेला वक्षभाग, हीं दोन्ही झांकलीं जाऊन खांद्यावरून मार्गे सुटणाऱ्या पदराच्या शेवामुळे, इच्छा असल्यास, पाठीलाही आच्छादन मिळतें किंवा तो मोकळाच सोडल्यास त्याला पडणाऱ्या उभ्या घड्यांमुळे किंवा सुरकुत्यांमुळे शरीराच्या रुंदीचा प्रकटपणा कमी केला जातो.

वस्त्राला उभ्या किंवा आडव्या पट्ट्या (strips) किंवा काड्या असल्यास त्यांमुळे एक प्रकारचा दृष्टिविभ्रम उत्पन्न होऊन प्रत्य-

क्षांत असलेल्या उंची-रुंदीच्या प्रमाणांपेक्षा वेगळ्या प्रमाणांचा आभास उत्पन्न होतो. वस्त्र नेसल्यानंतर त्यावरील पट्ट्या उभ्या किंवा शरीराच्या उंचीला समांतर राहत असतील तर शरीराची उंची वाढून दिसते व पट्ट्या उंचीशी काटकोनांत किंवा आडव्या दिसत असल्या तर देहाची रुंदी आहे त्यापेक्षा अधिक असल्याचा भास उत्पन्न होतो. याचें कारण असें कीं, आपली दृष्टी साहजिकपणें त्या पट्ट्यांच्या दिशेनें जाते व त्याच दिशेचें प्रमाण वाढून दिसतें. वस्त्राला पट्ट्या नसल्या तरी त्याचे कांठ किंवा किनारी जर स्पष्ट दिसणारी किंवा विशेष प्रकट असली तरी देखील अशाच प्रकारचा आभास उत्पन्न होतो. पट्ट्यांची किंवा प्रकट काठांची वस्त्रे नेसावयाचीं तर आपल्या स्वरूपावर अशा आभासांचा प्रतिकूल परिणाम होणार नाहीं अशी दक्षता स्त्रियांनीं घेणें अवश्य आहे.

लज्जारक्षणाच्या दृष्टीनें कटिबंधाच्या नंतर दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे वक्ष हा होय. स्त्रीचे स्तन हे उर्दीपक अवयवां (erogenous zones) पैकीं असल्याकारणानें ते आच्छादून टाकण्याची गरज सुधारलेल्या समाजांत भासणें साहजिक आहे. तथापि स्त्रीदेहाच्या रम्यत्वाच्या दृष्टीनें स्तनांच्या वळणदार मर्यादा अतिशय महत्त्वाच्या आहेत. म्हणून, स्तनांच्या आकारवद्धतेला (shapelessness) बाध न येईल अशा रीतीनें च पण सभ्यतेची मर्यादा संभाळून आच्छादक वस्त्राची योजना झाली पाहिजे. पुरातन काळीं स्तनाविरून अरुंद वस्त्राची आडवी पट्टी घेऊन त्या पट्टीच्या दोन्ही टोकांची पाठीमागे गांठ मारण्याची पद्धत अस्तित्वांत होती. कंचुकी किंवा चोळी ही ह्यापुढील अवस्था म्हटली पाहिजे. चोळीनें स्तनभाग झांकला गेला तरी पोटाचा भाग उघडा राहतो व तो

ह्या दोन आकृतींपैकीं एक कागदाच्या तुकड्यानें झांकून टाका. दिसत असलेल्या आकृतीची ठेवण ध्यानीं घ्या. नंतर पहिली आकृति झांकून दुसरी पाहा. तिची ठेवण ध्यानीं घ्या. वास्तविक दोन्ही आकृती एकाच मोजमापाच्या असतांना वस्त्राला आडव्या पड्या असलेली आकृति अधिक रुंद असल्याचा भास होईल, तर उभ्या पड्यांचें वस्त्र असलेली अधिक उंच आहे असें वाटेल.

आच्छादून टाकण्यासाठी पोलकी व अलीकडील ब्लाऊझ निर्माण झाली. चोळीपासून शिवणकामाची जरूरी निर्माण झाली व शिव-लेल्या एकाच कपड्याने वक्षभागावरोवरच हाताचा कांहीं भाग आच्छादण्याचीहि शक्यता व इष्टता उत्पन्न झाली. कोपरापर्यंत लांब हातांच्या चोळ्या, मनगटापर्यंत हात असणारी बंडीवजा पोलकी, कोपराच्यावर हात असणाऱ्या चोळ्या, पोलकी व ब्लाऊझ वगैरे सर्व प्रकार हे वेगवेगळ्या अभिरुचींचे निदर्शक आहेत.

बिनबाह्यांच्या कपड्यांविषयीं दोन शब्द लिहिणें अवश्य वाटतें. ती पद्धत, आणि ओठ, तोंड रंगविण्याची सौंदर्यप्रसाधना हीं जुळीं भावंडे आहेत. बाहूंच्या रेखीवपणाचें प्रदर्शन करण्याची कल्पना त्या पद्धतीच्या मुळार्षीं नसेल असें नाहीं. पण अगदीं किरकोळ किंवा प्रमाणाबाहेर लठ्ठ बाहू असणाऱ्या स्त्रिया देखील हा 'शौक' करतांना आढळतात. तेव्हां मूळ उद्देशाचें महत्त्व राहिलेंच कुठें ? शिवाय कांखेंतील 'अवास्तव' केसांची नियमितपणें विल्हेवाट लावण्याचा नवा उद्योग उपस्थित झालाच. त्याचें समर्थन करण्यासाठीं खरे किंवा काल्पनिक लाभ शोधून काढण्याचें कार्यहि, अर्थातच, कांहीं बुद्धिवान् लेखकांना करण्याची वेळ आली. पाश्चात्य वेश-भूषेच्या अंधानुकरणाची प्रवृत्ती या नव्या पद्धतीच्या मार्गे नाहीं असें क्षणभर मानलें तर ह्याचें औचित्य काय हें पाहणें अधिकच महत्त्वाचें ठरतें. त्या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां ह्या प्रथेमागील एक प्रच्छन्न हेतु थोड्याशा विचारान्तीं उघडकीस येतो. बाहूंना व खांद्याजवळील वळणदार भागाला सौंदर्याच्या स्पष्ट गुणापेक्षां वैषयिक (erogenous) प्रकारचा, अधिक प्रबल पण प्रच्छन्न असा, गुणविशेष आहे. अशाच प्रकारची पण त्याहीपेक्षां बलवत्तर अशी

अन्वर्थकता उघड्या पडलेल्या कांखांना आहे. सर्वांत समजून येण्याला कठीण असा, पण सर्वांत महत्वाचा उद्देश म्हणजे अनाच्छादित बाहूंच्या उभ्या मर्यादा, आणि वक्षभागाला आच्छादणाऱ्या कपड्यांशीं जवळजवळ निश्चितपणें साधण्यांत येणारी अंगकान्तीची रंगभिन्नता या दोहोंमुळे कुणाचेंही लक्ष नेमकें स्तनांच्याकडे जातें. ह्या गोष्टीच्या युक्तायुक्ततेविषयीं लिहिण्याचें कारण नाहीं. तथापि खरा प्रकार मात्र बराचसा असा आहे. बाह्यांच्या कपड्यांमुळे हा हेतु साध्य होणें जरा कठीण पडतें. कारण, बाह्यांना पडणाऱ्या सुरकुत्यांची दिशा आडवी, व छातीवरील आच्छादक कपड्याला, कुशीकडून स्तनांच्या बाजूला निसर्गतः पडत जाणाऱ्या वळ्या किंवा घड्याही स्तनाग्रांकडे मिळत जाणाऱ्या आडव्या, यांमुळे बाह्या व अंगाचा कपडा यांच्यामध्ये एका प्रकारचा अखंडपणा साधतो. त्यामुळे स्तनांना (अपेक्षिलेलें) प्राधान्य किंवा प्रकटपणा येत नाहीं.

कोणत्याही वस्तूकडे लोकांचें लक्ष वेधावयाचें असेल तर ती लपविण्याचा अल्पसा प्रयत्न उघडपणें केला म्हणजे काम भागतें. अगदीं तलम कापडाचा अंगांतील कपडा— ब्रशउज किंवा त्याचा कोणताही प्रकार आणि त्याच्या आंत, मुख्यतः स्तन झांकण्याच्या मिषानें वापरण्यांत येणारी, बाहेरून सहजपणें अगदीं स्पष्ट दिसणाऱ्या रंगाच्या कापडाची चोळी, बाँडी वगैरे, हीं वर उल्लेखिलेल्या कुशल योजनेचीं प्रात्यक्षिकें आहेत. चड्ड्यांच्या बाबतींतही तेंच तंत्र पाहावयास मिळतें. लज्जारक्षण हाच जर आंतल्या कपड्यांचा खरा उद्देश असेल तर ज्या रंगाचा वरचा कपडा असेल त्याच रंगाचें पण जरा जाड किंवा अ-पारदर्शक कापड आंतल्या कपड्यांसाठीं वापरलें म्हणजे तो हेतु सहजपणें साध्य होईल.

अखंड आच्छादक वस्त्रे व शिवून तयार केलेले कपडे यांच्या सौन्दर्यगुणांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे कांहीं मुद्दे वर उल्लेखिले आहेत. शरीराची ठेवण व कपड्यांची योजना आणि रचना यांच्यामध्ये विरोधापेक्षां संगति असणे अवश्य आहे व दृष्टिविभ्रम उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी ध्यानांत ठेवून त्यांच्यापासून सौन्दर्यहानि होऊं न देतां शक्य तर लाभच करून घेतला पाहिजे.

अलंकार

सौन्दर्यसाधनाचा एकच मुख्य उद्देश अलंकारांच्या मार्गे असावा. आपल्या वैभवाचें किंवा श्रीमंतीचें प्रदर्शन करण्याचा जो अप्रत्यक्ष हेतु अलंकारांच्या मार्गे होता (आणि आजहि थोड्याफार प्रमाणांत आहेच) तो आपल्या चर्चेला महत्त्वाचा नाहीं. शरीराची शोभा किंवा सौन्दर्य वाढविण्यासाठीं (अथवा शरीराचे दोष झांकण्यासाठीं) अलंकारांची योजना करावयाची ती प्रत्येक व्यक्तीचीं शारीरिक वैशिष्ट्यें लक्षांत घेऊनच केली पाहिजे.

अलंकार म्हणजे त्याच्या तेजस्वीपणामुळे अथवा अन्य गुणविशेषांमुळे पाहणाराचें लक्ष शरीराच्या अवयवापेक्षां त्याकडेच अधिक वेधलें जातें. म्हणजे एका प्रकारें अवयवाला गौणत्व येतें. याच्या उलट, ज्या ठिकाणीं अलंकार असेल त्या अवयवाकडे अप्रत्यक्षपणें लक्षही वेधलें जात असतें. ह्या दोन्ही गोष्टी ध्यानांत ठेवून अलंकारांची योजना केली पाहिजे. व्यंग अथवा दोष झांकावयाचा असेल तर अलंकार विशेष प्रकट किंवा डोळ्यांत भरण्यासारखा पाहिजे. नाक चपटें किंवा आकारदृष्ट्या सदोष असेल तर तो दोष उठावदार किंवा गडद रंगाच्या फ्रेमच्या चष्म्यानें झांकतां येतो. पण नाकांतील तेजस्वी चमकीनें किंवा भल्या मोठ्या नथीनेंही कांहीं

हा कार्यभाग तितकासा साधतां येत नाही. ह्या अलंकारांनीं नाका-कडे लक्ष जातेंच व नंतर त्याची सदोष आकृती ध्यानांत येते.

वस्त्राची योजना ज्याप्रमाणें शरीराच्या आकर्षक मर्यादांना अथवा अवयवांच्या रम्यतेचा मारक नसावी, तद्वतच अलंकार देखील विस्ताराच्या किंवा रचनेच्या दृष्टीनें प्रमाणबद्ध असावेत. लोंबत्या अलंकारांच्या बाबतींत एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे. शरीरमर्यादा व त्यांच्याशीं मिळत्या किंवा संगति साधणाऱ्या वस्त्राच्या घड्यांची रचना व दिशा यांच्या संयोगानें कांहीं वेळां एक प्रकारची एकसूरता (monotony) निर्माण होत असते. अशा वेळीं अलंकारांच्या लोंबत्या सरांची किंवा माळांची कौशल्यानें योजना केली तर ही एकसूरता नाहीशी करतां येते. अर्थात्, सरांची दिशा देखील कपड्यांच्या घड्यांशीं पूर्णपणें विरोधी अमून चालणार नाही; ती थोडीशी मिळती अशीच असावी.

शरीराच्या ठेवणीशीं शोभून दिसणारे व तिच्या लयबद्धतेला केव्हांही बाध न आणणारे असेच अलंकार 'अलंकार' म्हणून सार्थ होत. इतर लेणीं हीं नुसतींच अनवश्यक नव्हेत तर निश्चितपणें सौन्दर्यविघातक ठरतात. सौन्दर्यदृष्टीला गौणत्व आणणाऱ्या पण सामाजिक जीवनांतील अनेक तत्त्वांच्या निदर्शक अशा असंख्य गोष्टी अलंकारांच्या निवडीमध्ये सहभागो झालेल्या दिसतात. वेष-भूषेच्या प्रचलित कल्पना (किंवा फॅशन्स), धार्मिक भावना, इत्यादि गोष्टी बहुतेक वेळां प्रमाणाबाहेर महत्त्व मिळवून वसतात. अलंकार हे सौन्दर्यवृद्धीसाठींच असले पाहिजेत, व जेंपर्यंत ते सोयिस्करपणाच्या दृष्टीनें दोषरहित असतील तेंपर्यंत त्यांच्यावर इतर गोष्टींचे फाजील नियंत्रण असणें इष्ट नाही. या दृष्टीनें सनातनी वृत्तीचा

परंपरागत वेशभूषेविषयींचा हट्टाग्रह आणि अंधानुकरणाळाच पुरो-
गामित्वाचें किंवा तथाकथित सौन्दर्यप्रसाधनाचें, सोज्ज्वल पण
वस्तुतः धादांत खोटें अभिधान घेऊन तत्त्वशून्य प्रचार करणाऱ्यांचा
बेजबाबदारपणा हे दोन्ही प्रकार सारखेच निषेधार्ह आहेत.

केशरचना

केशरचना कोणत्या प्रकारें करावी हें अनेक गोष्टींवर अवलंबून
असतें. केसांची त्रिपुलता, लांबसडकपणा, वळणदारपणा इत्यादि
स्वाभाविक गुणधर्म व त्याचबरोबर चेहऱ्याची नैसर्गिक ठेवण इतक्या
सर्व गोष्टींचा एकत्र विचार करून केशरचनेचा प्रकार निश्चित
करावा लागतो.

डोक्याची व चेहऱ्याची ठेवण सामान्यतः कशी असावी हें
पूर्वी सांगितलेंच आहे. सामान्य घडणीपेक्षां चेहऱ्यांत किती फरक
आहे किंवा कोणतीं वैगुण्ये आहेत हें प्रथमतः लक्षांत घेऊन केश-
रचनेच्या साह्यानें जर तीं वैगुण्ये कमी दिसतील असें करतां येणें
शक्य असलें तर तसा प्रयत्न आधीं केला पाहिजे. चेहरा उभट
असेल व त्या मानानें त्याची लांबी कमी असेल तर केशभार
डोक्याच्या पाठीमागें जास्त आणून त्याच्या साह्यानें अवास्तव उभट-
पणाचा परिणाम थोडासा तरी कमी करतां येईल. चेहऱ्याची रुंदी
कमी असेल तर केस कानांवर थोडेसे सैल करून रुंदीचा आभास
निर्माण करतां येईल. चेहरा प्रमाणाबाहेर रुंद असेल तर केसांचा
कानांवरील विस्तार थोडासा मर्यादित करून तसेंच कपाळाच्या
वरचे केस थोडेसे सैल ठेवून उंचीचा भास उत्पन्न करतां येईल.

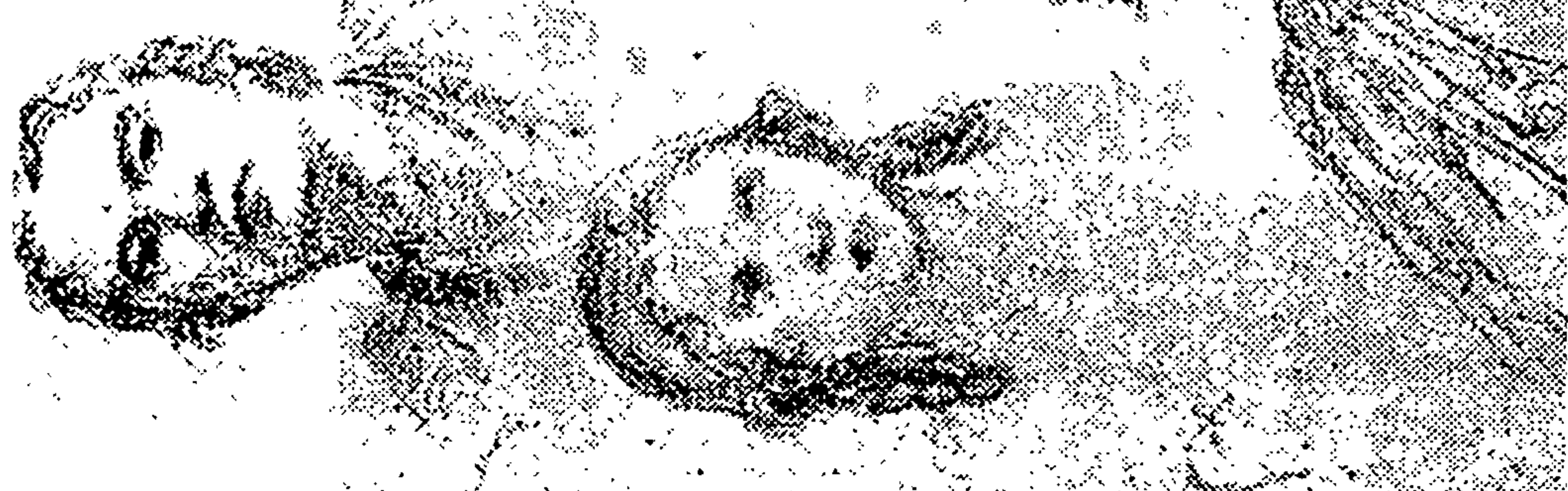
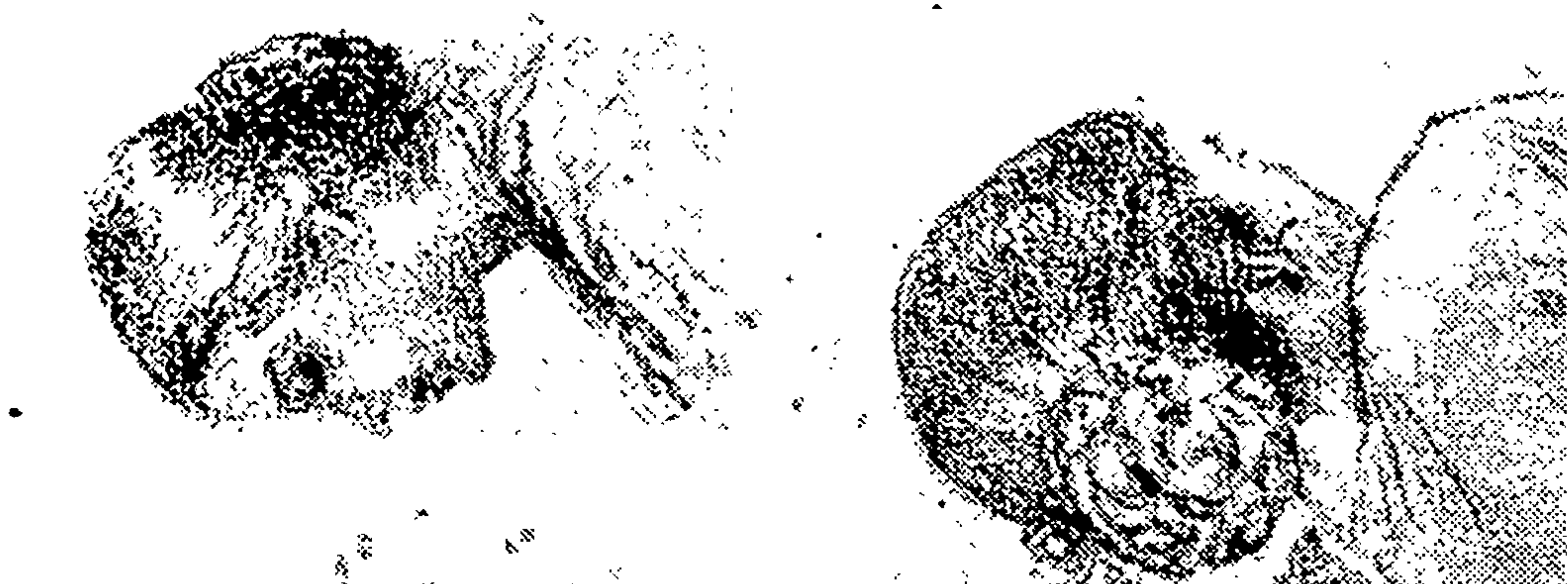
तथापि अशा प्रकारची योजना करतांना दुसरी एक गोष्ट
ध्यानांत ठेविली पाहिजे. केशरचनेमध्ये केसांच्या बटांना ज्या लहरी

किंवा दिशा मिळतात त्या चेहऱ्याच्या वळणाशी जुळणाऱ्या किंवा संगति (harmony) साधणाऱ्या असल्या पाहिजेत. त्या तशा नसतील तर चेहऱ्याचें सौंदर्य वाढण्याऐवजी उलट अधिक प्रकट दिसणारें असें वैगुण्य निर्माण होईल. भुवया, नाक, ओठ वगैरे अवयवांना कोणत्याहि प्रकारचा वळणदारपणा असणें हें स्त्रियांच्या अनेक वैशिष्ट्यांपैकीं एक आहे. तेव्हां त्या वळणदारपणाचा प्रकार लक्षांत घेऊन त्याच्याशीं रम्यशी संगती साधणारें वळण केसांना लावून तदनुरोधानें केशरचना केली पाहिजे.

भांग पाडल्यानें चेहऱ्याची उंची वाढून दिसते व तो कपाळाच्या मध्यभागीं असेल तर नाकाच्या सरळ रेषेशीं त्याची एकप्रकारें संगति निर्माण होते. तिरपा भांग अरुंद कपाळालाच फक्त शोभून दिसतो. कारण, भांगाच्या रेषेनें अप्रत्यक्षपणें कपाळाचेही दोन भाग पाडल्याचा परिणाम उत्पन्न होतो व अरुंद कपाळाच्या मोठ्या भागाचा विस्तारही वाईट दिसण्याजोगा नसतो.

विस्तीर्ण कपाळाच्या आडव्या व उभ्या मर्यादांमुळे निर्माण होणारी एकसूरता, स्वतंत्रपणें संचार करणाऱ्या कुरळ्या वळणदार बटांनीं नाहींशी करतां येते. पण त्यांचें खरें प्रयोजन काय हें न कळल्यामुळे अरुंद कपाळ असणाऱ्या स्त्रिया देखील ही पद्धत उपयोगांत आणूं पाहतात तेव्हां त्यापासून चांगला परिणाम होण्या-ऐवजीं विचित्रपणाच निर्माण होतो.

केसांवर शस्त्रक्रिया केल्यानें त्यांचें व चेहऱ्याचें सौंदर्य वाढतें किंवा नाहीं हा प्रश्न विवाद्य आहे. केसांना शस्त्रसंपर्क होणें ही गोष्ट (अर्थात्, केशत्रपनाच्या निंद्य प्रथेखेरीज) आपल्या परंपरेशीं विरोधी असून आपल्या समाजामधील ज्यांनीं ती पाश्चात्य पद्धत

उचललेली आहे त्यांचे सौंदर्य त्यामुळे वाढले आहे असे काही दिसत नाही. कापलेल्या केसांचा उपयोग डोक्याला एका प्रकारची पार्श्वभूमी तयार करून चेहऱ्याला उठावदारपणा आणण्याकडे होत असला पाहिजे. पायांपासून खांद्यापर्यंत शरीराच्या मर्यादांना जे नागमोडी व रम्य असे प्रवाही उभे वळण असते त्याची दिशा खांद्यापासून तीव्रपणे बदलते. कापलेल्या मोकळ्या केसांच्या विस्तारामुळे हा परिणाम कमी होऊन पायांपासून डोक्याच्या वरच्या भागापर्यंत शरीराच्या आकृतीला एकप्रकारचे अखंडत्व लाभते. पण हा परिणाम केस न कापताही साधता येईल. कापलेल्या केसांच्या सौंदर्यापेक्षा लांब व विपुल अशा प्रवाही केशभाराचे वैभव निश्चितपणे अधिक असते.

डोक्याचा एकंदर आकार ध्यानांत घेऊन त्याला कोठेहि विकृति येणार नाही किंवा केसांच्या पुंजक्यांमुळे, आंबाड्यामुळे, किंवा अवास्तव रीत्या मोकळ्या सुटलेल्या किंवा स्वैर अशा बटांमुळे चेहऱ्याचे स्वाभाविक स्वरूप (outline) लोपून त्याला वेगळाच आकार येणार नाही अशी दक्षता घेणे अत्यवश्यक आहे. यामुळेच जुन्या पद्धतीचा खोपा, प्रमाणाबाहेर मोठा आंबाडा व असले दुसरे प्रकार निश्चितपणे सौंदर्यविधातक ठरतात. घराण्याचे 'बाळबोध वळण' राखण्यासाठी भांग फाटेपर्यंत केस ताणून सर्व चेहऱ्याला विद्रूपता आणण्याचे प्रकार आता नाहीसे होऊ लागले आहेत व त्यामुळे नैसर्गिक सौंदर्याचा एक मोठा शत्रु नाहीसा होत आहे ही समाधानाची गोष्ट आहे. पण जुन्या रीतीपैकी अनुचित तेवढ्या टाकतांना ज्या नव्या रीती स्वीकारावयाच्या त्याही पूर्णपणे पारखून स्वीकारल्या तर एकंदरीत सौंदर्यदृष्ट्या मोठाच लाभ होईल.

पाठीवरच्या शेषट्याविषयी चार शब्द लिहिले नाहीत तर त्या नव्या प्रथेचा तो अपमानच होईल. चेहऱ्याच्या पुढून निघणाऱ्या भुवयांच्या, नाकपुड्यांच्या, ओठांच्या व हनुवटीच्या खालील मर्यादेच्या आडव्या रेषा वाढविल्या तर त्यांचे आणि कपाळाकडून पाठीमार्गे रम्यतेने झुकत येणारे प्रवाही केस यांचे शेषट्याच्या आरंभाशी मीलन अथवा संगम होऊन तो संयुक्त प्रवाहच जसा कांहीं पाठीमार्गे अखंडपणे वाहात जातो. त्याची लांबी व जाडी जितकी जास्ती तेवढे त्याचे वैभवहि मोठे. शिवाय वय कमी करण्याचीहि जादू शेषट्यामध्ये आहे ती वेगळीच. तथापि ह्या प्रकारच्या केशरचनेला चयाची मर्यादा घातली तर पुष्कळवेळां रसिक पुरुषांच्या अनुभवाला येणारा अपेक्षाभंग चुकविता येईल.

पादत्राणे

पादत्राणांच्या सौंदर्यगुणाला निदान अल्पसे स्थान तरी द्यावेच लागेल. स्त्री-पुरुषांच्या कार्यक्षेत्रांची स्वाभाविक वांटणी पाहिली म्हणजे उपयुक्ततेच्या दृष्टीने पुरुषांच्या पादत्राणांचा जेवढा विचार करावा लागेल त्याहीपेक्षा अधिक विचार सौंदर्याच्या दृष्टीने स्त्रियांच्या पादत्राणांचा करावा लागेल. हवामानाच्या दृष्टीने अवश्य नसेल तर स्त्रियांची पाउले पूर्णपणे झांकल्याने त्यांच्या रम्य व सुरुचिर दर्शनाला जग विनाकारण पारखे होते. स्त्रियांना देखील स्वभावतः ही गोष्ट तितकीशी आवडत नाही असे म्हणतात. अर्थात्, चर्चा करावयाची ती पट्ट्यांच्या रंगाबद्दल व टाचांच्या उंचीविषयीचीच. पट्ट्यांचा विचार रंगाच्या दृष्टीने येथे करित नाही. आडवा रुंद पट्टा असण्यापेक्षा अंगठ्यापासून पाठीमार्गे विभा-

गत जाणाऱ्या दोन नाजूक पट्ट्या आणि अगदीं अवश्य तरच बारिकसा आडवा पट्टा शोभून दिसतो. पण एकंदरींत पट्ट्यांचा प्रकार कसा असावा हें बव्हंशीं नेसलेल्या वस्त्रावर अवलंबून राहिल.

उंच टांचांची युक्तता, ज्या देशांमध्ये ती पद्धत सर्रास चालू होती व आहे तेथील लोकांना देखील, पूर्णपणें पटलेली नाही. नाही तर उघडपणें त्याविरुद्ध प्रचार चालला नसता. उंच टांचांच्यामुळे व्यक्तीची उंची वाढून दिसते खरी, पण त्याच्या बरोबरच तोल सांभाळण्यासाठी, निदान संवय होईपर्यंत तरी, फार प्रयास पडतात. तसेंच समतोलपणा साधण्यासाठी शरीराला जी अनैसर्गिक वक्रता येते, तिच्यामुळे कुवड काढून चालावें तरी लागतें किंवा मुद्दाम छाती पुढें काढून पुरुषासारखी मर्दानी चाल स्वीकारावी लागते. पहिल्या पद्धतीमध्ये नितंब शरीराच्या उभ्या मर्यादारेषेबाहेर फेकले जाऊन विशेष प्रकट दिसतात तर दुसऱ्या पद्धतीमध्ये स्तनांना जास्त प्रकटपणा येतो. प्रत्यक्ष पायांना या प्रकारच्या टांचांपासून किती त्रास किंवा सुख होत असेल तें मला सांगतां येणार नाही. परंतु अभिरुचीचा 'अद्ययावत्पणा' दाखवितां यावा एवढ्यासाठी स्त्रिया अनेक प्रकारचे हाल किंवा त्रास सहन करायला तयार असतात हें काहीं खोटें नाही.

रंगविचार

सौन्दर्याच्या दृष्टीने रंगाचें महत्त्व दुय्यम प्रकारचें आहे ही गोष्ट पूर्वीच स्पष्ट केली आहे. तथापि रंगाची पूर्णपणें उपेक्षा करूनहि चालणार नाही. शरीराचा रंग हा भौगोलिक परिस्थिती-

वरं अवलंबून असतो तितकाच वंशावर किंवा जातीवर असतो. रंगाचा प्रकार कसाही असला तरी त्यांतील तेजस्वीपणा वन्याच अंशीं आरोग्यावर अवलंबून असतो. आपण गोरें असावें असें सर्वांनाच वाटत असतें. निदान आपला काळेपणा तरी कमी दिसावा यासाठीं अप्रत्यक्षपणें प्रयत्न चालू असतात. वर्णाचा मुख्य दोष आणि गौण स्वरूपाचे त्वचेचे दोष झांकण्यासाठींच सौंदर्य-प्रसाधनेच्या कृत्रिम उपायांची आवश्यकता भासूं लागते. सौंदर्य-प्रसाधन कसें करावें याविषयींची चर्चा मला येथें करावयाची नाही. तथापि तें कसें 'नसावें' याबद्दल कांहीं गोष्टी सांगणें अवश्य वाटतें. चेहऱ्यावरील रंगकाम सहजपणें ओळखतां आलें तर त्याची मोहिनी कशी राहणार? अर्थात्, आपली नैसर्गिक अंगकांति लक्षांत घेऊन तिच्याशीं फारसे विरोधी नाहींत अशाच रंगांची योजना केली पाहिजे. म्हणजे, रंगविरोधापेक्षां रंगसंगती-कडेच अधिक लक्ष पुरविलें पाहिजे. गालांवर लावावयाचा रंग व ओठांचा उसना लालपणा चेहऱ्याशीं फारसा विसंगत दिसतां कामा नये. आपल्याच वर्णाची (रंगाच्या दृष्टीनें) अत्यंत निरोगी स्त्री पाहून तिच्या चेहऱ्यावर प्रतीत होणाऱ्या नैसर्गिक रंगांचें निरीक्षण करूनच आपल्या चेहऱ्यावरील रंगकाम केलें पाहिजे. शिवाय, रंगांच्या साह्यानें उजळ केलेला चेहरा त्या व्यक्तीच्या इतर शरीराशीं सुसंगत दिसला पाहिजे. तथापि ही सर्व खटपट करण्यामध्ये घालविण्यांत येणारा वेळ जर आरोग्यसंपादन करण्याच्या प्रयत्नांत घालविला तर जो चिरस्थायी परिणाम साधेल तो कृत्रिम सौंदर्यप्रसाधनेवर शेंकडों रुपये खर्चूनही साधतां येणार नाही. स्त्रीनें आपले नैसर्गिक दोष झांकण्याचा प्रयत्न

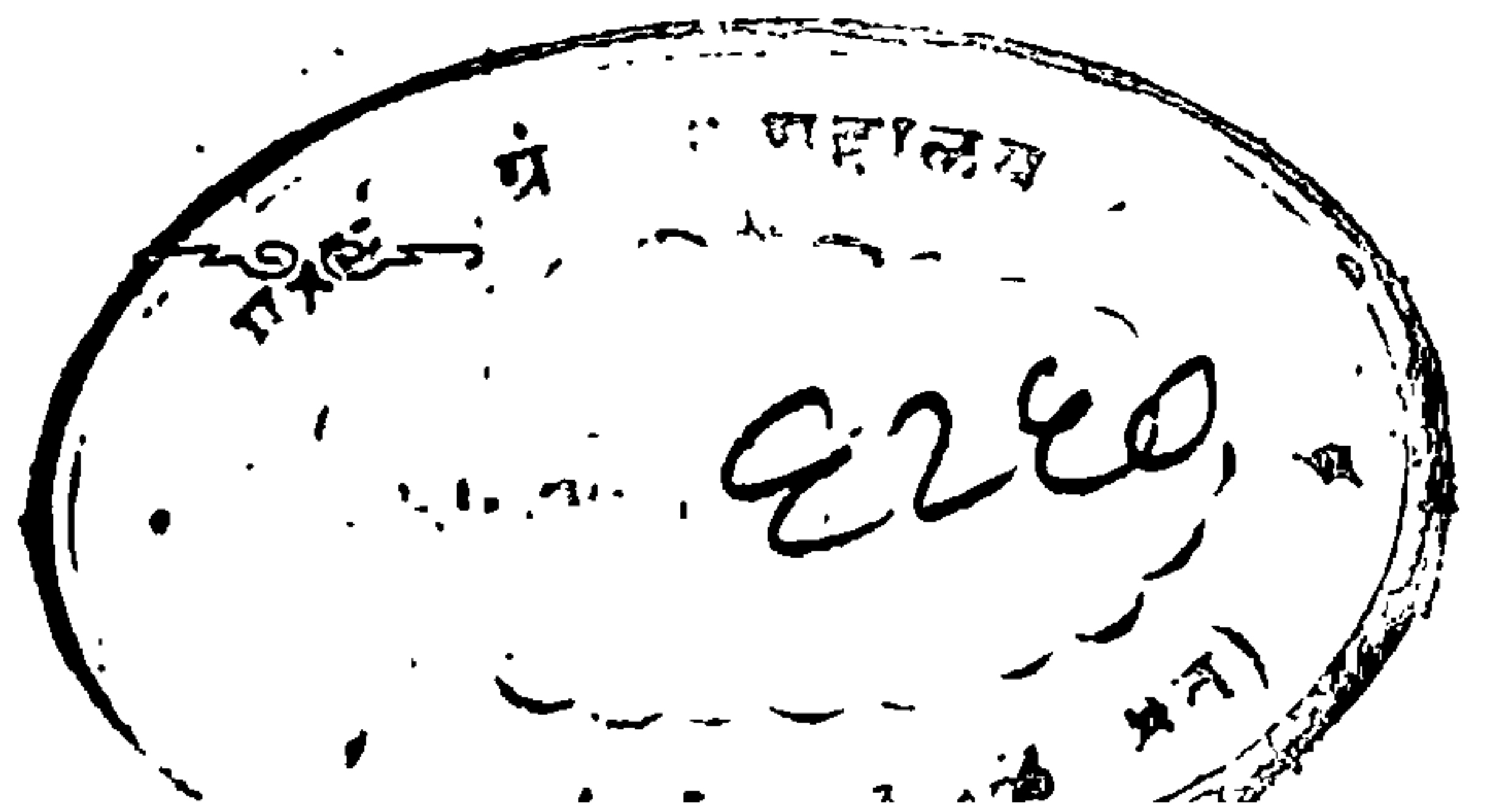
करूं नये असें मुळींच नाही. तथापि अशा प्रयत्नांपासून जास्तीत जास्त काय साधतां येईल याचा प्रथम विचार करूनच त्या भानगडीत पडावे.

केसांचा व डोळ्यांचा रंग कसा असावा हें अंगकान्तीवरच मुख्यतः अवलंबून असतें. छटेच्या दृष्टीने केसांचा व डोळ्यांचा रंग अंगकान्तीच्या छटेपेक्षा अधिक फिकट असूं नये. गोऱ्या स्त्रियांनाच भुरकट किंवा पिंगट रंगाचे केस व घारे डोळे शोभून दिसतात. घाऱ्या डोळ्यांमध्येहि अनेक प्रकार असतात. निळसर घाऱ्या डोळ्यांपेक्षा हिरवट घारे डोळे छटेच्या दृष्टीने फिकट ठरतात, तर तांबूस किंवा पिंगट घारे डोळे अधिक दाट दिसतात. श्यामवर्णी स्त्रियांना फिकट छटेचे केस तितकेसे शोभन दिसत नाहीत; निळसर किंवा हिरव्या छटेचे घारे डोळे देखील विसंगत दिसतात. डोळे हे चेहऱ्यावरील सर्वांत अधिक महत्त्वाचे व प्रधान अवयव असल्याकारणाने रंगाच्या व छटेच्या (shade) दृष्टीने इतर अवयवांपेक्षा त्यांना गौणत्व येतां कामा नये. गोऱ्या अंगकान्तीला काळेभोर केस व डोळे रंगविरोधामुळे दृष्टीत भरण्याइतके उठावदार दिसले तरी फिकट छटेचे केस व अंगकान्तीच्या प्रधान रंगाशी जुळणाऱ्या छटेचे घारे डोळे अधिक रम्य व सुखकर दिसतात. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे केस, डोळे व अंगकान्ति यांच्या रंगांमध्ये संवादित्व व छटेच्या दृष्टीने समतोलपणा असावा.

वस्त्रांच्या रंगाविषयीं असें सांगतां येईल कीं गोऱ्या स्त्रियांना कोणत्याही रंगाचे कपडे साधारणपणें शोभून दिसतात. तथापि अंगकान्तीमध्ये जो रंग किंवा छटा प्रमुख असेल तिचे वस्त्रांच्या रंगामध्येहि प्राधान्य असावे. वापरलेल्या अनेक कपड्यांमध्येही रंग-

विरोध फारसा असू नये. भडक रंग किंवा तीव्र रंगविरोध लक्ष आकर्षून घेणारा असला तरी त्याचा परिणाम दृष्टीला सुखकर नसतो. अंगकान्ति सांवळी असेल तर गुलाबी, पिवळ्या किंवा साधारणपणे कोणत्याहि फिकट रंगाच्या वस्त्राचा हव्यास धरू नये. कारण, फिकट वस्त्रामुळे अंगकांतीचा सांवळेपणा किंवा काळेपणा अधिकच स्पष्ट दिसून येतो. विशेषतः गुलाबी रंगाचे श्यामल वर्णांशी वांकडे आहे. वेगवेगळ्या रंगांची वैशिष्ट्ये, संगति व विरोध यांचा अभ्यास करूनच वस्त्रांच्या रंगाची निवड केली पाहिजे.

ऋतुमानाप्रमाणे निसर्गश्रीचे रंगही बदलत असतात. निसर्गाच्या रंगांचा एकंदर वातावरणावर बराच परिणाम होत असतो. वातावरणाचा प्रमुख रंग असेल तो वस्त्रांना पार्श्वभूमीप्रमाणे असतो, त्या गोष्टीचा देखील अल्पशा प्रमाणांत लाभ करून घेता येईल. वर्षाऋतूमध्ये चोहीकडे हिरवळ पसरलेली असते. अशावेळी हिरवा किंवा त्याच्या सारखा वस्त्राचा रंग वातावरणाच्या प्रधान रंगाशी मिळून जात असला किंवा संगति साधीत असला तरी वातावरणाच्या रंगाची एकसूरता मोडणारा वस्त्राचा रंग अधिक रम्य व सुखकर वाटतो. ग्रीष्म ऋतूमध्ये हिरवळीचा अभावच दृष्टीला पडतो व तीव्र प्रकाशांतील खरखाटाला दृष्टी त्रासलेली असते. अशा वेळी दाट हिरव्या रंगाच्या वस्त्राने डोळ्यांना सुख होतं.

आधारग्रंथांची सूची

1. Physiology of Sex :

BY *Kenneth Walker*

2. Anatomical Diagrams for Art Students :

BY *James M. Dunlop.*

3. Bridgman's Life Drawing :

BY *George B. Bridgman.*

4. The Human Form in Art :

BY *A. A. Braun.*

5. Nudes of All Nations :

PUBLISHERS

George Routledge & Sons, Ltd., London.

REFBK-0006260

आमचीं नवी प्रकाशनें

१. पुनर्भेट भाग ५ वा—श्री. य. गो. जोशी यांच्या गोष्टी
किं. १। रु.
२. प्रहार—सामाजिक कादंबरी. लेखक प. त्रि. सहस्रबुद्धे.
दोनरंगी कव्हर. किं. १। रु.
३. धरंदाज—सामाजिक नाटक. ले. प्रा. ना. वा. पराडकर.
किं. १२ आणे.
४. उल्कापात—श्री. वि. वि. बोकील यांचा कथासंग्रह.
किं. १॥ रु.
५. सहवास—(काव्यसंग्रह) ले. 'इंदिरा' व ना. मा. संत.
दोनरंगी कव्हर. किं. १२ आणे.
६. फार फार सुंदर शहर—लहान मुलांसाठी गोष्टींचें सचित्र
पुस्तक. ले. भा. रा. भागवत.
किं. ८ आणे.
७. रुपेरी पडद्यामागे—ले. शरच्चंद्र गुण्ये. किं. १ रु.
८. चापेकर—ले. ना. गो. चापेकर. किं. १ रु.
९. न बोलायच्या गोष्टी—ले. य. ग. वझे. किं. १ रु.
१०. हिमालयांत—ले. ना. गो. चापेकर. किं. २॥ कापडी
,, २। कागदी
११. स्त्री आणि सौंदर्य—ले. य. ग. वझे. किं. १॥ रु.

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय

मुद्रक व प्रकाशक

टिळक रस्ता, पो. बॉ. नं. २१, पुणे २.

आमची प्रकाशने

		रु.	आ.	पै
१ बदलापूर	ना. गो. चापेकर	६	०	०
२ एडमंड बर्कचे चरित्र	"	२	०	०
३ पैसा	"	२	०	०
४ वैदिक निबंध	"	१	८	०
५ निवडक लेख भाग १	"	१	०	०
६ " " २	"	१	०	०
७ गच्छीवरील गप्पा	"	०	८	०
८ साहित्यसमीक्षण	"	२	८	०
९ पेशवाईच्या सावलीत	"	४	०	०
१० चित्पावन	"	३	०	०
११ Bhagavatgītā— A Study by V. G. Bhat		२	८	०
१२ संस्कृत कवींची नाट्यकथानके नी. शं. नवरे		०	१०	६
१३ संस्कृत कादंबरीकथा	"	०	१०	०
१४ मराठी कादंबरीकथा	"	०	१०	०
१५ पुनर्भेट भाग ५ वा	यशवंत गोपाळ जोशी	१	४	०
१६ प्रहार (कादंबरी)	प. त्रि. सहस्रबुद्धे	१	४	०
१७ घरंदाज (सामाजिक नाटक)	प्रो. ना. बा. पराडकर	०	१२	०
१८ उल्कापात (कथासंग्रह)	वि. वि. बोकील	१	८	०
१९ सहवास (काव्यसंग्रह)	इन्दिरा व ना. मा. संत	०	१२	०
२० फार फार सुंदर शहर (लहान मुलांसाठी गोष्टी)	भा. रा. भागवत	०	६	०
२१ रुपेरी पडद्यामागे	श्री. शरच्चंद्र गुण्ये	१	०	०
२२ चापेकर	ना. गो. चापेकर	१	०	०
२३ न बोलायच्या गोष्टी	य. ग. वझे	१	०	०
२४ आकाशगंगा (काव्यसंग्रह)	बाबुलनाथ	०	१२	०
२५ जलधारा	"	०	१२	०
२६ हिमालयांत	ना. गो. चापेकर	भारी	२	१२
		साधी	२	४
२७ स्त्री आणि सौंदर्य (सचित्र)	य. ग. वझे	१	१२	०
२८ राजकवि तांबे	प्रो. ना. बा. पराडकर	२	०	०

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, टिळक रस्ता, पो. बॉ. २१, पुणे शहर.